

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Consten, P.J.J.

Citation

Consten, P. J. J. (2019, November 19). *Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/82483> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Consten, P.J.J.

Title: Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Issue Date: 2019-11-19

Hoofdstuk 8

De honderd dagen van Van de Putte

Het was duidelijk wat Van de Putte als politicus nastreefde: Indië vertegenwoordigen en zijn ontwerpwet door de Staten-Generaal loodsen. 'De grote zaak is en blijft de cultuurwet en daarop moet de strijd gestreden worden.'⁹⁸⁴ Voordat het treffen op het Binnenhof kon beginnen, moest Van de Putte eerst nog zijn ministerie vormen en kreeg hij te maken met een dreiging van oorlog aan de landsgrenzen van Nederland. Het koninkrijk Pruisen en de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije raakten in het voorjaar van 1866 met elkaar in oorlog door het streven van de eerste om één Duits rijk zonder Oostenrijk onder Pruisische leiding te creëren. Pruisen won en verstoorde de Europese machtsverhoudingen verder. Zo werd onder militaire dreiging Nederlands Limburg een jaar later gedwongen lid te worden van de Noord-Duitse Bond, de zogenaamde Luxemburgse kwestie.

Thorbecke en Olivier boden op paleis Noordeinde hun ontslag aan en vanaf 24 januari 1866 was het ministerie demissionair. De portefeuilles van Buitenlandse zaken, Oorlog, Marine en Koloniën werden ter beschikking gesteld aan de koning. Van de Putte wist nog niet wat er komen ging, maar verklaarde hij aan zijn broer: 'Het doet mij leed maar ik ben mij bewust alles gedaan te hebben om tot overeenstemming zoo mogelijk te komen. Draagt de koning mij de vorming van een kabinet op dan moet ik eraan – met het oog op de Cultuurwet – mais je n'en serais plus malade – wanneer Z.M. een ander neemt. De kans is echter meer voor het eerste geval.' Hij ging er dus vanuit dat hij als formateur benoemd zou worden om een nieuwe ministerraad samen te gaan stellen. Wel benadrukte hij kosten noch moeite gespaard te hebben om het ministerie Thorbecke II bijeen te houden om de liberale koers veilig te stellen. Dat was niet gelukt, maar dat de conservatieven nu de macht zouden kunnen overnemen, daar geloofde hij niet in.⁹⁸⁵ Hij zag het ministerie Fransen van de Putte al voor zich. De omstandigheden waren dan ook uitstekend, de zetelverdeling in de Tweede Kamer was duidelijk in liberaal voordeel. Zij bezaten 35 van de 75 beschikbare zetels en met de steun van de vijftien katholieke vertegenwoordigers, die in de jaren zestig stevast aan de kant van de liberalen stonden, hadden ze een ruime Kamermeerderheid, een verhouding van twee staat tot één dus. Van de overige 25 plaatsen werden er zes door antirevolutionairen ingenomen die in tegenstelling tot de katholieken tot 1879 als conservatieven door het leven gingen.⁹⁸⁶

Na beraadslaging van de koning met de vicepresident van de Raad van State en met de voorzitters van beide Kamers, kreeg Van de Putte op 29 januari de opdracht om een nieuw ministerie te vormen. De ministers E.J.J.B. Cremers, J.W. Blanken (1806-1880) en hijzelf bleven en behielden hun portefeuilles. Mr. J.H. Geertsema Czn (1816-1908) kwam vanuit de Tweede Kamer nieuw op Binnenlandse Zaken en Mr. P.Ph. van Bosse (1809-1879) op Financiën. Van Bosse had aanvankelijk voor de post bedankt. Hij schreef Isaäc dat hij beter met een ander in zee kon gaan. Iemand zonder ministeriële antecedenten, want hij had als minister van Financiën in 1859 en 1860 al slechte ervaringen in dit opzicht opgedaan. Blijkbaar was hij destijds geconfronteerd met daden uit eerdere ministerschappen. Hij zag zichzelf liever terug in de Kamerbanken dan achter de groene ministerstafel. Uiteindelijk aanvaardde Van Bosse zijn derde portefeuille op Financiën toch nadat hij de toezegging had gekregen om samen met Van de Putte te mogen formeren.⁹⁸⁷

Verbazingswekkend was de benoeming van de relatief jonge officier van justitie van Tholen Mr. C.J. Pické (1831-1887) op Justitie. Deze had geen enkele politieke ervaring en de keuze was nog verrassender als we weten hoe Isaäc nog niet zo lang daarvoor over hem dacht. Hij had nog veel contact met liberale politici in Zeeland en Pické kende hij al enkele jaren. In 1864 zag hij hem

⁹⁸⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, zondagavond zp/zd.

⁹⁸⁵ Ibidem, 24 en 28 januari 1866.

'mais je n'en serais plus malade' betekent: 'maar ik moet meer geduld hebben'.

⁹⁸⁶ <https://www.parlement.com/id/vg4vb3tw0pd8/personen>

⁹⁸⁷ J. Viersen, *Minister Mr. P.P. van Bosse en de fiscale wetgeving rond het midden van de 19e eeuw* (Epe 1996) 45; AStGR P.P. van Bosse aan I.D. Fransen van de Putte, 31 januari 1866.

overduidelijk niet als liberaal optreden in de Tweede Kamer. 'Ik vertrouw dat heertje Pické niet, dat is geen goed ras om liberaal te zijn.' De jurist uit Tholen had volgens hem toen nog niet genoeg politiek stelling genomen, zodat de liberalen niet wisten wat ze aan hem hadden in de toekomst. Het was voor Van de Putte namelijk niet duidelijk of Pické ook steun vroeg en kreeg van de conservatieve kiesvereniging Dagblad. Want als dat zo was, dan konden liberale kiesgerechtigden niet zijn naam op hun biljet invullen en dan moesten ze hem in het zicht van de verkiezingen snel laten vallen. In de Kamer kwam hij niet in 1864 waardoor de benoeming tot minister anderhalf jaar later enigszins verrassend was.⁹⁸⁸ Pické moet toen alle banden met Dagblad inmiddels verbroken hebben, anders had de formateur hem nooit geaccepteerd als portefeuillehouder van justitie. Isaïc had waarschijnlijk ook niet heel veel keuze uit kandidaten die in een ministerie zouden stappen waarvan het zeer ongewis was hoe lang het zou bestaan. G. de Vries Azn. bedankte voor de hem aangeboden portefeuille van Binnenlandse Zaken omdat het voor hem duidelijk werd, na overleg met Thorbecke, dat hij zich anders onmogelijk zou maken bij de oud-liberale achterban.⁹⁸⁹ Een man als Kappeyne vroeg hij niet, want deze zag hij liever als steun in de volksvertegenwoordiging.⁹⁹⁰ Wel ging het verhaal dat Van de Putte Kappeyne om advies voor een kandidaat gevraagd had, waarop de Haagse advocaat schertsend gezegd zou hebben: 'Wel, ik ben daar juist Pické op de Groenmarkt tegengekomen, vraag het die.'⁹⁹¹ Zo leek Pické dus bepaald niet zijn eerste keus. Pickés toetreding bood de Thorbeckianen de mogelijkheid het komende ministerie middels een woordspeling belachelijk te maken. Ze spraken meesmuilend over het 'Picknick-ministerie', met een waarde van 'twee Zeeuwen en een Pietje' (5 gulden en 33 cent waren Van de Putte, Pické en Pieter van Bosse dan waard).⁹⁹²

Niet lang na de formatie keerde Thorbecke terug in de politiek. Hij had zich over laten halen om opnieuw plaats te nemen op zijn vaste Kamerbank en de club van Thorbeckianen weer te leiden. Een nieuwe confrontatie tussen de twee generaties, met de behandeling van het 'Wetsontwerp tot vaststelling der grondslagen waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch Indië kunnen worden gevestigd', zoals de ontwerp cultuurwet officieel heette, lag in het verschiet. Voordat hieronder de behandeling van de wet, en de strijd daarin met de Thorbeckianen en de conservatieven, beschreven wordt, passeert eerst een overzicht van de theorieën met betrekking tot de motieven voor afschaffing van het stelsel, de revue. Visies van tijdgenoten op een eventueel verlies van de kolonie in verband met de gevolgen van de werking van het dwangstelsel komen daarna uitgebreid aan bod. Van de Putte deelde deze angst, een houding die hieronder beargumenteerd zal worden. Zijn vrees voor het verlies van Indië was zijn grote drijfveer om het cultuurstelsel af te schaffen.

Verklaringen voor de val van het cultuurstelsel

Wat is er tot nog toe geschreven over redenen of motieven om het stelsel te laten verdwijnen? Voor de historici Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel is de vraag rond de opheffing nog niet afdoende beantwoord. Zij vragen zich af waarom een zo succesvol systeem dat de schatkist decennia lang rijkelijk gevuld had en in de jaren zestig nog lang niet op zijn retour leek, toch afgeschaft werd.⁹⁹³ Om te beginnen, liquidatie is iets te breed gesteld. Ook na 1870, met de invoering van de Suiker- en Agrarische wet van De Waal, bleven de gedwongen suiker- en koffieverbouw grotendeels

⁹⁸⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 29 maart 1864, 23 en 25 mei 1864, 3 juni 1864.

⁹⁸⁹ Aerts, *Thorbecke wil het*, 650.

⁹⁹⁰ A. P. Th Eyssell, 'Mr. Johannes Kappeyne van de Coppello', *Themis*, LVI (1895) 646.

⁹⁹¹ Gerrit Taal, *Opkomst en neergang van Kappeyne van de Coppello*, onuitgegeven, in: Archief Taal DNPP Groningen.

⁹⁹² Aerts, *Thorbecke wil het*, 651.

⁹⁹³ Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Meppel 2000) 225.

gehandhaafd. Vooral de koffietuinen van het gouvernement leverden zeer veel baten op, dus afgeschaft was het cultuurstelsel in 1870 in zijn totaliteit zeker nog niet. Maar dat het bijna volledig ontmanteld was, met name door de doorgevoerde maatregelen van Van de Putte tussen 1863 en 1866, staat buiten kijf. Wat zijn de antwoorden op de vraag van Van Zanden en Van Riel tot nog toe geweest?

De historici Cees Fasseur en Janny de Jong⁹⁹⁴ zoeken beiden de oorzaak voor de bijna volledige ondergang van het cultuurstelsel niet in economische druk maar politieke onhoudbaarheid. In de jaren vijftig kwam, ondanks de grote baten, het economisch systeem volgens hen steeds meer onder vuur te liggen door de strijdigheid met de liberale principes van staatsbestuur. Fasseur ziet de controverse tussen deze principes en de grote opbrengsten voor de schatkist als oorzaak voor de lange strijd over de afschaffing van het stelsel. Kortom, onder liberale druk kwam het cultuurstelsel in een steeds slechter daglicht, terwijl Nederland aan de andere kant maar moeilijk afscheid kon nemen van de, vooral in de jaren vijftig, grote batige sloten. Als voorbeeld van politieke onhoudbaarheid noemt Fasseur de suikercontracten. Deze overeenkomsten werden, onder het cultuurstelsel, volgens de tijdgenoten te veel aan familie en vrienden van hogere koloniale ambtenaren gegund, vriendjespolitiek dus. Deze vermeende praktijk had in 1853 geleid tot opschorting van de uitgave van contracten en de commissie Umbgrove kreeg vervolgens de opdracht de zaken rond de suikerindustrie onder de loep te nemen (zie hoofdstuk 2).⁹⁹⁵

Volgens Janny de Jong beriepen de bestrijders van de economische dwang zich allereerst op de humanitaire zijde van het verhaal om tegenargumenten aan te kunnen voeren. Gedwongen arbeid en lage plantlonen zouden volgens hen eind jaren veertig tot een groot tekort aan rijst en daardoor tot onmenselijke toestanden geleid hebben, met name in de gewesten Demak en Grobogan, met honderdduizenden doden door hongersnood tot gevolg. Deze argumenten bleken echter uiteindelijk niet geheel terecht. De liberale hervormingsgedachten kregen een andere, meer economisch gerichte koers. De argumentatie leunde niet meer zo op rechtvaardigheid en menselijkheid maar werd economisch rationeler. Vrije arbeid was volgens haar liberale pleitbezorgers gewoonweg praktischer en zou zelfs financieel meer op kunnen leveren dan de batige sloten.

Conservatieve verdedigers gingen juist de omgekeerde weg, aldus De Jong. Eerst benadrukten ze het financieel-economische aspect, want de inkomsten zouden door het verdwijnen van de gedwongen arbeid als sneeuw voor de zon smelten. Begin jaren zestig speelden de conservatieven vervolgens de humanitaire kaart uit; de bevolking zou door de particuliere ondernemers binnen een stelsel van vrije arbeid uitgebuit worden. Het gouvernement kon in dat geval de bevolking niet beschermen daar de ondernemers de vrije hand hadden.⁹⁹⁶ Ook Van de Putte vond dat de Nederlandse bestuursambtenaren de bevolking moesten beschermen, niet alleen tegen de Javaanse hoofden, maar ook tegen de Europese ondernemers.

Meer recent meende de Australische historicus Robert Elson dat de onbedoelde en oncontroleerbare politieke gevolgen het einde van het systeem inluiden. Elson doelt op de corruptie door het Javaanse en Binnenlands Bestuur. Van dorpshef tot resident, voor alle lagen binnen de hiërarchie van het bestuur was een taak ingeruimd. Dorpshefden moesten plantlonen uitbetalen en communaal land verdelen, residenten moesten inheems en Binnenlands Bestuur motiveren en werden zelf gemotiveerd door de ontvangst van cultuurprocenten. In de aanvangsjaren van het systeem hadden de spelers zich overwegend aan de regels gehouden en boeren herendiensten laten verrichten om de infrastructuur te verbeteren ten behoeve van het transport van de exportgewassen. Maar toen de inheemse en Nederlandse leiding het systeem kenden, begon in de jaren veertig de corruptie. Herendiensten werden steeds vaker gebruikt om het huis van de

⁹⁹⁴ De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 66.

⁹⁹⁵ C. Fasseur, 'Het cultuurstelsel opnieuw in discussie' in: *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel* (Den Haag 1980) 127-128.

⁹⁹⁶ De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 46.

resident op te knappen en dorpschouten betaalden de plantlonen meer en meer aan zichzelf uit.⁹⁹⁷ Dit misbruik zette het stelsel onder druk en Elson geeft Rochussen daarom letterlijk gelijk als het gaat om de verdediging van zijn beleid. Ook Elson ziet geen 'overdrijving van het cultuurstelsel' door het koloniale bestuur, ook niet voor en na het bewind van Rochussen.⁹⁹⁸ Rochussen werd de hongersnood in Demak en Grobogan, die tot in Nederland tot geschokte reacties had geleid, aangerekend. De 'overdrijving' van de teelt voor de export en verwaarlozing van de rijstverbouw voor de eerste levensbehoefte van de boer bleek niet de oorzaak. Het was dus niet het systeem zelf dat de hongersnood had veroorzaakt maar de corruptie binnen alle bestuurslagen.

Onder andere het snelle economische herstel na de hongersnood, bevestigt Elson in zijn overtuiging dat niet de dwang zelf, maar het misbruik van gezag de directe aanleiding was om de roep tot hervormingen luider te laten worden. Dat aan die roep overigens slechts matig gehoor gegeven werd, had volgens Elson, en daarin stemt hij overeen met Fasseur, te maken met de moeite van Nederland om van de batige sloten afscheid te nemen. In verband daarmee wilden zowel conservatieven als ook liberalen maar mondjesmaat hervormen. Het tempo moest aangepast worden aan de omstandigheden, want de Javaanse boeren waren nog niet rijp voor de vrije arbeid.⁹⁹⁹ Het ging er echter om dat Nederland niet af wilde zien van de miljoenen uit Indië.

De visie van Reinsma, schrijver van het *Verval van het cultuurstelsel*, op de invoering van de cultuurprocenten sluit direct aan bij de bovengenoemde ideeën van Elson. Want ook Reinsma ziet in de invoering van de cultuurprocenten een zwakke plek in het stelsel van Van den Bosch. Volgens Elson maakten ambtenaren misbruik van hun positie en dus hun gezag. Reinsma gaat nog een stap verder. Hij verklaart de invoering van de cultuurprocenten als een vorm van omkoping door de staat van zijn eigen ambtenaren. Reinsma heeft tot nog toe het grootschaligste onderzoek naar het 'verval' van het stelsel gedaan. De stokslagen schafte Van de Putte volgens hem af omdat de lijfstraf het systeem van vrije arbeid in de weg zat. Naast deze vanuit juridische overwegingen genomen maatregel, krijgt het economisch aspect bij Reinsma de meeste aandacht. Volgens hem richtte de liberale kritiek op het stelsel zich op meerdere economische onderdelen. Het gouvernement had te weinig kennis van de landbouw waardoor grond uitgeput raakte. Daarnaast liepen ambtenaren geen persoonlijk financieel risico waardoor koel en nuchter ondernemerschap en dus het winstoogmerk bij hen ontbrak. De herendiensten hadden een nadelige invloed op de landbouw, want boeren konden ieder moment weggeroepen worden van hun land. Met betrekking tot de internationale handel werd het consignatiestelsel losgelaten waardoor volgens Reinsma het cultuurstelsel terrein verloor. De liberalen wilden dat iedereen in een vrije markt opereerde.

Deze emancipatie vond overigens niet alleen op economisch vlak plaats, aldus Reinsma. Volgens hem zette Van de Putte scholen voor de inheemse bevolking op om naast administratief personeel daarmee ook de algemene volksontwikkeling te bevorderen. En omwille van koloniale politieke belangen moest volgens de conservatieve oppositie alleen in Delft het ambtenarenexamen behaald kunnen worden, want bij een opleiding in Indië ontbrak de vorming die het gouvernement voor ogen stond. Ambtenaren opgeleid in Delft hielden makkelijker afstand tot de bevolking en voelden minder aandrang om hervormingen door te voeren. Van de Putte voerde daarentegen het grootambtenaar-examen in Indië in.¹⁰⁰⁰ Reinsma verbindt de oprichting van de ambtenarenopleiding binnen het 'gymnasium Willem III' niet met de intentie om in Indië hervormingen door te voeren. Volgens Reinsma voerde hij zijn politieke ambities vooral op economisch vlak uit. 'Christendom, beschaving en onderwijs waren voor Isaäc alleszins begeerlijke goederen, maar zij kwamen voor Java op het tweede plan.'¹⁰⁰¹

Elson, Fasseur en Reinsma hadden ook een revisionistische visie op de werking en de gevolgen van het cultuurstelsel. Vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd de stelling dat het

⁹⁹⁷ Elson, *Village Java Under the Cultivation System*, 119-123.

⁹⁹⁸ Ibidem, 108.

⁹⁹⁹ Ibidem, 129.

¹⁰⁰⁰ Reinsma, *Het verval van het cultuurstelsel*, 106.

¹⁰⁰¹ R. Reinsma, 'Keuchenius als tegenhanger van Fransen van de Putte', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74 (1961), 199.

stelsel slechts negatieve gevolgen heeft gehad voor de welvaart van de bevolking aangevochten. Vanaf het begin werd het stelsel door critici voor de voeten geworpen oorzaak van stagnatie te zijn, met hongersnoden in Demak en Grobogan als dieptepunten. Inmiddels is deze gedachte ontkracht want de omstandigheden in beide regentschappen, met een teruglopende arbeidsdruk en hoge plantlonen, waren naar verhouding behoorlijk. Historici hebben dan ook geconstateerd dat door het cultuurstelsel de welvaart van de *desabevolking* zelfs is toegenomen.¹⁰⁰²

Angst om het behoud van Indië

Liberaal tijdgenoten van Isaäc, maar ook een redelijk groot aantal ambtenaren en ondernemers van conservatieve snit, waren er echter van overtuigd dat het cultuurstelsel voor economische stagnatie zorgde. Door de hongersnoden van de jaren veertig in de gewesten Demak en Grobogan kwamen ze tot de opvatting dat het cultuurstelsel geen eeuwig leven beschoren was. De werkdruk op de boeren bij de verbouw van de cultuurproducten zou te groot zijn. Over het tempo van de opheffing bestond onenigheid, maar de overgrote meerderheid van politici, ambtenaren en ondernemers was ervan overtuigd dat het stelsel, op zijn minst op de lange termijn, door 'Demak en Grobogan', zou moeten verdwijnen. Waren er echter nog andere redenen om het stelsel te behouden of af te schaffen, buiten de economisch en politiek gemotiveerde argumenten van de verschillende groepen die elkaar bestreden? Enkele gebeurtenissen hebben een grote invloed gehad op het ontstaan van een nieuwe tijdgeest eind jaren vijftig in Indië. Zo vonden de al in hoofdstuk 6 genoemde 'great mutiny' in Brits-Indië (1857) en de opstand in Bandjermassin in Nederlands-Indië bijna gelijktijdig plaats. Het gouvernement en de Europese bevolking ervoeren deze als zeer bedreigend. Indiase vorsten verzetten zich tegen de Britse overheersers en het westerse imperialisme. Gedurende de achttien maanden durende strijd vloeide er veel Brits en Indiaas bloed. De Europese gemeenschap in Indië schrok, want de opstand in de Britse kolonie deed denken aan de Java-oorlog. De strijd tussen 1825 en 1830 was heftig geweest en daarnaast waren de Javaanse vorsten in Solo en Yoghyakarta nog steeds zeer ontevreden over de behandeling na de oorlog. De sultan van Yoghyakarta had veel grondgebied verloren en de Soesoehoenan van Solo verloor eveneens land ondanks zijn loyaliteit aan de Nederlanders.¹⁰⁰³ Ook waren er recent tientallen Nederlanders gedood bij onlusten in Bandjermassin op Borneo, waarover in *De Gids* een verontrustend artikel verscheen.¹⁰⁰⁴ Van de Puttes zakenpartner Van Delden was nog verbaasd dat de opstand in het buitengewest zo lang op zich had laten wachten. Volgens hem zetten de gebeurtenissen in de Engelse kolonie de zaak in Nederlands-Indië 50 jaar 'achteruit'.¹⁰⁰⁵ Waarschijnlijk bedoelde Van Delden dat de instabiele tijden uit de eerste helft van de eeuw weer zouden terugkeren. Overigens was niet iedereen in paniek, want volgens de brochureschrijver Franck bestond er geen bedreiging voor het gezag van het gouvernement. Volgens hem was de opstand in Brits-Indië niet te vergelijken met de moordpartij in Bandjermassin. In de Engelse kolonie verschildde de getalsverhouding tussen Europese en inheemse troepen zeer met Indië, want de Britten hadden met relatief veel meer Indiase soldaten en officieren te maken.¹⁰⁰⁶

In Batavia en aan het Plein werd de berichtgeving in de Indische pers als bedreigend ervaren. De eerste die rumoer maakte, was de conservatieve journalist H.J. Lion die het zogenaamde 'Indisch manifest' schreef. Dit stuk was gepubliceerd in de maileditie van het *Bataviaasch Handelsblad* van 7 juni 1859. Hierin waarschuwde Lion tegen de bedreiging van de Nederlandse macht in Indië. Volgens de journalist en oud-militair waren land- en zeemacht sterk verwaarloosd en zou in het geval van een opstand door de Indonesische bevolking de Nederlandse militaire macht het onderspit delven. Het ging namelijk om niet meer dan vijftien tot twintigduizend militairen tegenover miljoenen

¹⁰⁰² De Jong, *Waaier van het fortuin*, 215-216, 220.

¹⁰⁰³ Paul van 't Veer, *Geen blad voor de mond. Vijf radicalen uit de negentiende eeuw met reproducties van foto's, schilderijen en prenten* (Amsterdam, 1958) 162.

¹⁰⁰⁴ J.C. Zimmerman, 'De jongste waarschuwing uit Nederlandsch-Indië', *De Gids* 23 (1859), 346-371.

¹⁰⁰⁵ AStGR A. van Delden aan I.D. Fransen van de Putte, 12 augustus 1857.

¹⁰⁰⁶ E. Franck, *Eenige woorden tot geruststelling op alarmberigten uit Indië* ('s Gravenhage 1859) 7.

Indonesiërs. Volgens Lion zag het moederland het onheil niet en had het verzaakt te investeren in de defensie in Indië. Het verdiende geld was niet in de kolonie gestoken maar rechtstreeks naar Nederland gevloeid. Hij verweet Nederland inheligheid. Wel zijn eigen infrastructuur en belastingschuld met de batige sloten financieren, maar niet in de defensie van Indië investeren.

Zoals te verwachten werd in Nederland zijn kritiek niet gewaardeerd. De Tweede Kamer sprak schande van Lions manifest en vele leden eisten zijn verbanning. Ook de *Vloekzang* van de publicist en vrijdenker S.E.W. Roorda van Eysinga (1825-1887), waarin het einde van het koloniale bewind voorspeld werd en dat in een latere druk van de *Max Havelaar* gepubliceerd werd, deed veel stof opwaaien. Het werd als opruiend ervaren en Van de Putte besloot in 1864 in overleg met de gouverneur-generaal Sloet om Roorda uit Indië te verbannen. Ditzelfde gebeurde met uitgever J.J. Nosse die de publicatie van een geruchtmakend artikel, dat de onafhankelijkheid van Indië voorspelde doordat Nederland miljoenen wegsloosde uit de kolonie, toegestaan had.¹⁰⁰⁷ Het artikel, waarvan Nosse de naam van de auteur niet wilde noemen, kweekte volgens het gouvernement 'haat en minachting' jegens de koloniale overheid. Het ging voor Van de Putte bij de verbanningen niet om de personen, maar om het principe. De Raad van Indië was ook voor de politieke uitzetting van Roorda en Nosse, want de Raad vond dat er 'paal en perk gesteld moest worden aan de toenemende losbandigheid van de dagbladpers'.¹⁰⁰⁸ De angst voor onrust onder de inheemse bevolking was blijkbaar zo groot, dat het, om met de woorden van Van de Putte te spreken, zaak was dat er verder geen 'Multatuli's, Roorda's c.s. geboren worden'.¹⁰⁰⁹

Interessant met betrekking tot de koloniale machtsverhoudingen zijn de uitspraken uit 1962 van de Amerikaanse hoogleraar Aziatische studies H.J. Benda, die het kolonialisme van de negentiende eeuw omschrijft als een contradictio in terminis. Want lag er, aldus Benda, niet automatisch een spanningsveld tussen de belangen van de 'gewone man' en de koloniale staat? (Economische) modernisering bracht onherroepelijk verreikende sociale en uiteindelijk politieke veranderingen teweeg, bijvoorbeeld een ruimere toegang tot onderwijs. Scholing of juist de uitsluiting daarvan kon destabiliserende krachten losmaken. Deze scholing maakte de inheemse bevolking echter ook bewuster van haar dienende positie en zou de roep naar onafhankelijkheid en dus vrijheid vergroten. Kortom, een dynamiek die het principe van 'rust en orde' van de kolonisator in gevaar kon brengen.¹⁰¹⁰ Dit zou een ontwikkeling zijn waar geen enkel koloniaal ambtenaar en ondernemer op zat te wachten. Zij waren alleen gebaat bij 'rust en orde'. Wilden Van de Putte en zijn liberale tijdgenoten de arbeid vrij maken van dwang om de bevolking het gevoel te geven dat ze ook meeprofitteerde van de economische groei van de zich moderniserende samenleving om daarmee uiteindelijk de door Benda voorspelde dynamiek te voorkomen?

Enkele vooraanstaande direct betrokkenen namen de door Benda beschreven krachten inderdaad waar. Begin jaren vijftig was de angst om Indië te verliezen groot, wat om te beginnen bevestigd wordt door de vuistdikke toelichting en verdediging van de oud-gouverneur-generaal J.J. Rochussen van zijn beleid ten aanzien van opstanden en onlusten. Niet alleen de onlusten had hij bekwaam de kop ingedrukt, verdedigde Rochussen zichzelf. Ook had hij goed gehandeld ten aanzien van de bevolking met betrekking tot het cultuurstelsel, want hij had 'overdrijving van de gouvernementcultures' beslist niet toegestaan. En daarom waren de hongersnood in Demak en Grobogan niet aan zijn leiderschap te wijten.

Rochussen reageerde met zijn brochure direct op kritiek aan zijn adres door het oud-lid van de Raad van Indië J.P. Cornets de Groot van Kraayenburg (1808-1878). In de inleiding wordt het al

¹⁰⁰⁷ S.E.W. Roorda van Eysinga, *Mijne verbanning en mijn vloekzang. Eene andere waarheid dan de officiële* (Amsterdam 1866) 1.

¹⁰⁰⁸ AStGR O. van Rees aan I.D. Fransen van de Putte, 17 augustus 1864.

¹⁰⁰⁹ '1964, een droom', *Nieuwsbode, Dagblad van Soerabaija*, 8 juli 1864; S.A. Reitsma, *S.E.W. Roorda van Eysinga. De dichter van sentot's vloekzang. Overdruk uit het Haagsch Maandblad maart-april 1941 – Deel XXXV – nummer 3 en 4* (Leiden zj) 1-7; De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 104-105; Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden*, 279.

¹⁰¹⁰ H.J. Benda, 'The structure of South East Asian history: some preliminary observations', *Continuity and change in South East Asia. Collected journal articles of Harry J Benda* (New Haven 1972) 143-144.

meteen duidelijk, de aanval leek Rochussen de beste verdediging. Cornets de Groot had als raadslid slechts een adviserende rol gehad naar de gouverneur-generaal toe en dat had hem behoorlijk gefrustreerd volgens Rochussen. Het oud-raadslid zou de frustraties opgelopen hebben omdat hij slechts had mogen adviseren en niet mee had mogen beslissen.¹⁰¹¹

Deze confrontatie tussen beide mannen is niet alleen interessant vanwege de inhoud, maar ook door de persoon Cornets de Groot en zijn familiale relatie met Van de Putte. Isaïc correspondeerde in deze jaren regelmatig met deze oom van zijn vrouw. In de brieven bespraken beide heren uitgebreid politieke vraagstukken. Sinds de jaren dertig had dit familielid al meerdere respectabele functies vervuld zoals secretaris van de Nederlands-Indische regering en was hij dus al lid van de Raad van Indië (1847-1851) geweest.¹⁰¹² Cornets de Groot had in de loop van de jaren een uitgesproken liberaal koloniaal gezichtspunt ontwikkeld. Hij was een fervent voorstander van de vrije arbeid. Het cultuurstelsel was in zijn ogen niet meer lang vol te houden omdat het te eenzijdig was en ten koste ging van de welvaart van de Javanen. Hij zag de oplossing in het overlaten van de teelt en bewerking van de producten aan de bevolking, in samenwerking met de Nederlandse nijverheid. De Europeaan moest het recht krijgen om met de bevolking overeenkomsten te sluiten.¹⁰¹³ Indië moest niet langer als een louter wingewest gezien worden:

‘Hij (minister) wil directe voordelen, het storten van vele miljoenen in de kas van het moederland. Hiertegen nu moeten wij ons verzetten, niet alleen in het belang van Indië, maar vooral ook in het belang van het moederland. In de jongste twintig jaren heeft men inderdaad uitsluitend dit doel op het oog gehad. En was is er het gevolg van geweest? Uitputting, verarming van de Javaan, verwaarlozing van onze Indische bezittingen buiten Java, aanhoudende oorlogen en opstanden, die slechts met moeite gedempt kunnen worden, achteruitgang van onze materiële magt. Neen, op den voorgrond moet staan, wat den minister op den achtergrond stelt: de welvaart der Indische bevolking. Indien dat ons hoofdstreven is, dan zal het Nederlandsche gezag door vreedzame middelen in Indië gehandhaafd worden en dan zullen de stoffelijke voordelen veel groter en duurzamer zijn.’¹⁰¹⁴

H.C. van der Wijck, een oud resident en ook voormalig lid van de Raad van Indië, en W. van Prehn, een gewezen planter in de vorstenlanden op Java, waren er beiden van overtuigd geraakt dat Nederland op het punt stond zijn kolonie in de Oost te verliezen. Om het tij te keren, moest allereerst het cultuurstelsel afgeschaft worden. Van der Wijck wilde individueel grondbezit invoeren, de gouvernementcultures intrekken, belasting in geld innen, vermindering of afschaffing van de herendiensten, volksonderwijs bewerkstelligen, afschaffing van de rottingslagen, geleidelijke bevordering van de vrije arbeid en aanmoediging van de nijverheid. Het leek wel het programma van Van de Putte. De toestand in Indië was bovendien in de ogen van Van der Wijck gevaarlijk. Want wat konden nu vijftien tot twintigduizend soldaten, waarvan ook nog eens de helft inheems, uitrichten tegen alleen al vijftien miljoen Javanen. Volgens hem was het de tactiek van de inheemse bevolking bij een opstand om Europeanen te vermoorden waardoor de strijd onvermijdelijk werd en het een karakter van alles of niets kreeg. Zo was het in Bandjermassin gegaan en als deze strategie op Java gehanteerd zou worden, dan zou het dramatisch uitpakken. De oud bestuursambtenaar zag in de invoering van de comptabiliteitswet overigens een grote fout. De heerschappij moest terug gegeven worden aan de koning, die meer gezag uitstraalde dan het parlement.¹⁰¹⁵ Hij was er duidelijk niet

¹⁰¹¹ J.J. Rochussen, *Toelichting en verdediging van eenige daden van mijn bestuur in Indië in antwoord op sommige vragen van Jhr J.P. Cornets de Groot van Kraayenburg* ('s Gravenhage 1853) VII-VIII.

¹⁰¹² Jhr.J.P. Cornets de Groot van Kraayenburg, *Aanmerkingen op het ontwerp van wet tot vaststelling van een reglement op het beleid der regering van Nederlandsch-Indië* ('s Gravenhage 1853) 10-16

¹⁰¹³ Ibidem, 67.

¹⁰¹⁴ Ibidem, 81.

¹⁰¹⁵ H.C. van der Wijck, *Onze koloniale staatkunde. Een beroep op het Nederlandsche volk* ('s Gravenhage 1865) 43, 45, 49, 62-63.

gerust op. 'Indië gaat voorgoed verloren', schreef een verontruste Van der Wijck dan ook aan Van de Putte.¹⁰¹⁶ De planter Van Prehn, tot 1863 lid van het Indisch Genootschap, was ervan overtuigd dat dwang bij de arbeid de bevolking van het gouvernement vervreemdde.¹⁰¹⁷

De koloniale specialist en liberale medestander Veth zag de gebeurtenissen in de Britse kolonie als het voorland en Nederland stond daarom volgens hem op een tweesprong. Of het gouvernement ging de bevolking onderwijzen en tot oprechte vrienden maken of de dorpingen moesten overheerst worden door ze een 'loden juk' te laten dragen. Hij geloofde in de eerste optie, die op de lange termijn haar vruchten zou afwerpen. Volgens zijn biograaf Paul van der Velde waren de conservatieven ervan overtuigd dat de invoering van de cultuurstelsel Nederland de kolonie zou kosten. De liberalen daarentegen, met Veth als één van de belangrijkste pleitbezorgers, zagen de afschaffing van het stelsel als onontkoombaar om Indië te kunnen behouden.¹⁰¹⁸

Van de Putte behoorde ook tot de sceptici over de Nederlandse overheersing. De fysieke dreiging had de familie wel gevoeld op Pandji. Hij wist dat het heel belangrijk was om goed met de bevolking om te gaan, anders kon het geweld vanuit de *desa* zich tegen de Europeanen keren, die ver in de minderheid waren. Bij broer Jacques werd op een gegeven moment, door ziekteverschijnselen die maar niet over wilden gaan, gedacht aan vergiftiging door een Javaanse jongen, die hij geslagen zou hebben. Van de Putte was sinds 11 december 1861 bestuurslid van het liberale Indisch genootschap. Hij sprak daar regelmatig met andere leden, zoals Van Prehn en de oprichter Veth, over de dreiging.¹⁰¹⁹

Vreesde Van de Putte net als Van Hoëvell in 1848 voor het verlies van Indië, als hervormingen uitbleven? Was ook Van de Putte ervan overtuigd, net als de dominee, dat met geweld de controle op de langere termijn niet behouden kon worden? Geen brute overheersing, maar hervormingen moesten de bevolking voor het gouvernement winnen, zoals hij in de vergadering van de Rotterdamse kiesvereniging Orde, waarin hij zichzelf als een goede kandidaat voor de parlementsverkiezingen presenteerde, zijn toehoorders verteld had begin februari 1862. In die bijeenkomst hield hij de liberale kiesgerechtigden voor dat de inheemse bevolking overtuigd moest worden dat ze het beste af was met een Nederlands bestuur (zie hoofdstuk 4). De voorwaarde hiervoor was echter dat het een bestuur van liberale signatuur zou zijn. Dit zou het cultuurstelsel gaan hervormen en uiteindelijk afschaffen waardoor de inheemse bevolking onder andere door vrije arbeid welvarender zou worden. Van de Putte wilde de Indische economie en maatschappij rationeler inrichten. De afschaffing van de cultuurprocenten, de rottingslagen en de gedwongen verbouw van de meeste cultuurproducten waren naast de invoering van het eigendomsrecht op grondhervormingen, maatregelen die de nieuwe maatschappijstructuur moesten bewerkstelligen. Deze veranderingen waren volgens hem zo 'logisch' in het voordeel van zowel de *desaman* en het Javaanse bestuur als ook het gouvernement en Nederland, dat de inheemse bevolking het eigen belang bij het behoud van het Europese bestuur vanzelf in zou zien. En niet minder belangrijk, de 'batige sloten' bleven behouden, wat de wind uit de zeilen zou nemen van de behoudsmannen die het cultuurstelsel nog lang niet wilden opgeven. Kortom, voor iedereen winst met de invoering van de cultuurstelsel als bekroning van Van de Puttes werk.

Hij ontving als minister ook berichten uit de archipel zelf die zijn verwachtingen bevestigden. Zo berichtte gouverneur-generaal Sloet van de Beele, met angst voor verlies van Indië in het achterhoofd, aan Van de Putte over zijn vrees voor de gevolgen van koloniaal militarisme en geweld. Op Borneo werd de autoriteit van het gouvernement niet geaccepteerd en was gereageerd met roof en moord op de blanke ambtenaren en hun familie. Sloet vond het koloniaal beleid niet humaan genoeg. Zo vond hij het 'God geklaagd', dat Nederlanders nog de doodstraf en lijfstraffen toepasten.

¹⁰¹⁶ AStGR H.C. van der Wijck aan I.D. Fransen van de Putte, zp/zd.

¹⁰¹⁷ W. van Prehn, *Dwang- en monopoliestelsel vergeleken met het stelsel van vrije ontwikkeling* ('s Gravenhage 1863) 3.

¹⁰¹⁸ Paul van der Velde, *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië* (Hilversum 2000) 151, 205.

¹⁰¹⁹ Van de Putte was tot 24 maart 1863 bestuurslid van het Genootschap. *Verslag Indisch Genootschap, nummer 3*, 26 mei 1862, 24 maart 1863.

Een inheemse soldaat werd de kapitale straf opgelegd, maar hij had gratie kunnen verlenen. Restten de man nog 50 rietslagen.¹⁰²⁰ De liberale Sloet zag dat dit soort straffen en maatregelen de regering bij de bevolking gehaat maakte, ook op Java. 'Ik heb het zelf onlangs ondervonden en deel het mede omdat het mogelijk te pas kan komen.', schreef hij Isaïc.

'In Krawang heb ik gelogeed bij den Heer Hofland op de Assam en Panaroekanlanden. Toen de bevolking hoorde dat ik komen zou, noopte zij deze vrouwen en kinderen in de bosschen, beweerende dat nu de Toeian Bezaar zelf kwam, er een groote oorlog moest komen. Met zeer veel moeite gelukte het de heer Hofland de vrouwen en de kinderen weder uit de bergen en bosschen terug te doen halen. Op de togt van de grenzen der Preanger af vertoonde zich echter niemand aan den weg. Zonder van iets te weten deed ik des avonds met de heer Loudon eene wandeling en begaf mij in een eenvoudig zwart jasje gekleed onder het volk dat naar een gamelan en een verschrikkelijk schreeuwende dansmeid stond te luisteren. Dit werkte zeer goed. De arme menschen zagen dat de Toeian Bezaar niet met hostile plannen kwam. De heer Hofland deelde mij den volgenden morgen mede de vrees dezer bevolking. Voor eenige jaren zond de heer Pahud [gouverneur generaal 1856-1861, pc] soldaten naar Krawang om een quasi opstand te dempen. De herinnering daaraan vervulde de bevolking nog met schrik. En ik zoude er nog meer bij kunnen voegen.'¹⁰²¹

Zo berichtte hij Van de Putte verder per brief over dreigende onlusten in Tagal, die door het kordate optreden van de resident Jellinghaus de kop ingedrukt werden en waardoor de onrust zich niet verder had kunnen verspreiden over Java. De conservatieve oppositie verweet Isaïc dat hij de werkdruk door de gouvernementscultures op de bevolking gebruikte als argument om de oorzaak voor de onrust in Tagal te kunnen afschuiven op de gevolgen van het cultuurstelsel. Volgens Sloet van de Beele een onterechte aantijging. Van de Putte had hem geschreven het te wijten aan een verkeerde benoeming van de regent, wat kwaad bloed gezet zou hebben.

Het lid van de Raad van Indië Otto van Rees weet de onrust aan het slechte inheemse bestuur van de laatste twintig jaar en ook de residenten waren van slechte kwaliteit geweest. Zeker in de buitengewesten waren de hoofden van bestuur hun boekje vaak ver te buiten gegaan, vond Van Rees. Daar waren de residenten en hun assistenten niet in het staatsbelang tot uitbreiding en inlijving van grondgebied overgegaan maar om zelf daardoor 'als groot man terug te komen'.¹⁰²² Volgens hem had het gouvernement in het geval van Tagal daarnaast de kardinale fout gemaakt om vijf suikerfabrieken met een gedwongen aanplant van rond de 2000 bouws in een korte tijd op te richten, waardoor een groot deel van de herendienstplichtigen uit de hoofdplaats Tagal in de districten Tagal, Krangan, Poekoerangan en Pangkah moest gaan werken.¹⁰²³ Over Tagal gingen inmiddels de wildste geruchten, zoals drieduizend Javanen die daar een invasie voorbereidden of al uitgevoerd hadden. De laatste berichten kwamen van de regent van Japara die een brief ontvangen zou hebben van iemand die zich Mohamet Noersat Deling Sampornse noemde uit de *desa* Tegal Sarie, waarin deze 'aanspoorde tot muiterij'.¹⁰²⁴

Onder andere door de onrust in Tagal werd de Europese bevolking angstig en werd bij het minste of geringste dreiging gevoeld. Eind jaren vijftig doken regelmatig witte vlaggen en borden op langs de wegen waarvan de betekenis het gouvernement niet helemaal duidelijk werd. Volgens sommige interpretaties waren het signalen van islamitische geloofsgenoten aan elkaar om in opstand te komen. Volgens Lorentz betekenden de witte vlaggen het bij elkaar roepen van de bevolking, maar hij bespeurde geen onrust. Iets later omschreef hij het als een oud gebruik waarbij de mannen dit keer vreedzaam samen gekomen waren bij de *mandoers* van Poeger. De koloniale gemeenschap

¹⁰²⁰ AStGR L.A.J.W. Sloet van de Beele aan I.D. Fransen van de Putte, 14 november 1863.

¹⁰²¹ Ibidem, 26 juli 1863.

¹⁰²² AStGR O. van Rees aan I.D. Fransen van de Putte, 29 november 1864.

¹⁰²³ Ibidem, 15 november 1864.

¹⁰²⁴ AStGR L.A.J.W. Sloet van de Beele aan I.D. Fransen van de Putte, 1, 15 en 28 november 1864, 27 januari 1865; NRC, 31 december 1864

haalde opgelucht adem, toen het fenomeen van de witte vlaggen weer overwaaid en zich geen incidenten voordeden.¹⁰²⁵ Van de Putte zag dit religieuze gevaar voor Java niet echt. 'Men maakt zich van het Mohammedanisme, den Islam op Java, hier te lande veelal verkeerde voorstellingen. In den oosthoek ontmoet men weinig fanatieke Mohammedanen.'¹⁰²⁶ Als er Europeanen vermoord werden, dan waren dat volgens hem incidenten die in de regel niet religieus gemotiveerd waren.

Op Java bleef de onrust binnen de perken, in tegenstelling tot de verhoudingen in de buitenbezittingen. Van de Putte vond bijvoorbeeld in de Minahassa op Celebes een groep moslims wel 'fanatiek'.¹⁰²⁷ Sloet van de Beele had in oktober 1863 te maken met een opstandige sultan van Siak naast de nodige verwikkelingen op Celebes. In Makassar was controleur Holten rond de achttiende oktober bij de *kampong* Bankalen aangevallen. Met zijn troepen had hij veertig vijanden kunnen doden en de rest op de vlucht gejaagd. Midden december meldde Sloet dat de hoofden van de opstand in Bandjermassin, een ander groot probleemgebied, na vier jaar strijd onderworpen waren en dat het militaire bestuur door een burgerlijk vervangen zou worden. Eind 1863 kon de *Toean Besar* eindelijk aan Van de Putte schrijven dat het overal rustig was, ook op Sumatra als de Engelsen daar maar niet zouden gaan stoken.¹⁰²⁸ Sumatra grensde aan het Britse Singapore en de Engelsen hadden hun oog op het eiland laten vallen. In 1873 zou onder Isaäcs tweede ministerschap de Atjeh-oorlog uitbreken. Maar ook voor de jaren zeventig werd het nooit helemaal vredig. In mei 1864 was er zelfs sprake van een 'groteske revolutie' in Batavia. Klerken van het Hoogerechtshof hadden om onrust te stoken contact gezocht met militairen en Javanen. De opstandelingen zouden de intentie gehad hebben om te plunderen en te moorden, de republiek uit te roepen en Garibaldi tot dictator te verheffen, wat natuurlijk een vergezochte en schier onmogelijke bestuurlijke constructie zou zijn.¹⁰²⁹ In 1870 berichtte de resident van Bangka in één en hetzelfde verslag aan Batavia dat alles rustig was maar tevens dat hij tientallen rebellen had laten arresteren. Dreiging was er blijkbaar voortdurend en daarmee dagelijkse kost, pas bij grotere rebellie werd de noodklok geluid.¹⁰³⁰

In navolging van Van Hoëvell geloofde Van de Putte niet in de brute kracht van bajonetten. Op Java was in zijn ogen op dat moment de Islamitische geloofsijver geen directe bedreiging. In de buitenbezittingen schatte hij het gevaar anders in. Hoe dan ook, een leger van onderwijzers vond hij voor de orde meer waard dan een strijdmacht van soldaten. Wat voor de conservatieven een angstbeeld was, het ontnemen van de macht aan de dorpschefs, die volgens hen tot de alles bedreigende Java oorlog (1825-1830) geleid had, was voor Isaäc van levensbelang om de bevolking voor zich te winnen en daarmee het gezag te behouden.¹⁰³¹ Natuurlijk was in deze context zijn uitgesproken idee over het grondeigendom van groot belang. 'Geeft hun eigendom van den grond, laat hen behouden wat hun rechtmatig toekomt, en zij zullen het Nederlandsch gezag zegenen en getrouw blijven, op beter en duurzamer grondslagen dan thans', sprak hij eind 1862 in de Tweede Kamer.¹⁰³² Twee jaar later herhaalde hij het nog eens: 'Niet de looden voet der autocratie, maar de band en de breidel van recht en billijkheid zullen in die maatschappij de orde handhaven.'¹⁰³³ De conservatieve overtuiging van het recht van de sterkste trok hij ten eerste in twijfel, zeker gezien het overwicht van miljoenen Indonesiërs tegenover enkele duizenden Europeanen: 'Wanneer wij niet

¹⁰²⁵ AStGR A.J. Anemaet aan I.D. Fransen van de Putte, 24 augustus 1859; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 29 augustus en 14 september 1859.

¹⁰²⁶ HTK 1862-1863, 4 juni 1863, 918(1).

¹⁰²⁷ Ibidem, 918(2).

¹⁰²⁸ AStGR L.A.J.W. Sloet van de Beele aan I.D. Fransen van de Putte, 14 en 31 oktober, 13/15 december 1863, zp/zd.

¹⁰²⁹ Ibidem, 31 mei 1864, zp/zd.

¹⁰³⁰ Hagen. P., *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam/Antwerpen 2018) 11kalimantan, prestigestrijd.

¹⁰³¹ HEK 1862-1863, 30 juni 1863, 276(2).

¹⁰³² HTK 1862-1863, 8 december 1862, 414; H.J.H. Hartgerink, *De Staten-Generaal en het Volksonderwijs in Nederlandsch-Indië (1848-1918)* (Groningen-Batavia 1942) 20.

¹⁰³³ HTK 1863-1864, 11 maart 1864, 496(2,3).

op den duur de Javanen rechtvaardig regeren dan zal het niet meer te pas komen den stier los te laten; maar veel gevaarlijker zal hij stooten wanneer hij losbreekt.¹⁰³⁴

Ook brandde met vaste regelmaat de discussie los over de kracht, of beter de zwakte, van het Indische leger. In de eerste maanden van zijn ministerschap kwam de staat van het leger weer op de agenda. Militairen en conservatieven vonden de getalssterkte onder de maat en vreesden het ergste voor de naaste toekomst. Van de Putte zag dit anders. Een krijgsmacht was ook voor hem onontbeerlijk, vooral door de internationale dreiging. Maar de staat van het Indische leger moest niet te veel nadruk krijgen.

'Al ben ik geen militair, toch zeg ik het den spreker uit Arnhem gaarne na: ik houd die verdediging voor zeer goed mogelijk. Wanneer wij door een rechtvaardig en billijk bestuur zorgen dat de inlandsche bevolking in ons hare beschermers en vrienden ziet, dan zal er – ongeacht de moeilijkheid eener groote expeditie naar zoo ver afgelegen landen – niet licht een vijand zijn die Java ons zal kunnen ontnemen.'¹⁰³⁵

Nog kort voor zijn dood verbond Van de Putte, in een toespraak in de Eerste Kamer, het welzijn van de inheemse bevolking met de versteviging van de soevereiniteit van Nederland over Indië. Als Nederland goed voor de Javanen zorgde, zouden ze in het geval van een buitenlandse agressie achter het gouvernement staan. Volgens Van de Putte was het een 'dure plicht' van Nederland om de welvaart van de bevolking te bevorderen, want het gouvernement kon de hulp van de inheemse bevolking in defensief opzicht niet ontberen.¹⁰³⁶ Enkele jaren daarvoor benadrukte hij in dezelfde Eerste Kamer de wijsheid van de keuze voor ontmanteling van het cultuurstelsel. Want door de milde liberale politiek van destijds waren de gedwongen cultures en leveringen, de cultuurprocenten en de rottingstraf afgeschaft, de vrije arbeid ingevoerd en was het loon van de kleine man zelfs 200 procent gestegen. En zie wat Spanje nu (in 1898) overkwam in de Filipijnen, hield hij zijn gehoor voor. De Spanjaarden waren daar 'zonder erbarmen blijven exploiteren' en nu zagen ze de baai van Manilla 'bezet met vijandelijke schepen, de inlandse bevolking in opstand met de vijand heulende', terwijl 'wij op onze inlandse bevolking, onder moeilijke omstandigheden, kunnen rekenen.' Volgens Van de Putte leerde het voorbeeld van Spanje het gouvernement dat de bevordering van de welvaart van de inheemse bevolking de Nederlandse soevereiniteit waarborgde.¹⁰³⁷ 'Ik geloof wanneer men billijkheid en rechtvaardigheid in de plaats stelt van willekeur en knevelarij, de Javaan even goed rijp is als wij, en dat bij het Nederlandsche gezag, dat hem die weldaden schenkt, veel getrouwer zal dienen dan tot nu het geval is.'¹⁰³⁸

Misschien voelde Van de Putte zich met betrekking tot zijn ideeën aangaande het behoud van Indië niet alleen verbonden met Van Hoëvell maar ook met de ideeën van Richard Cobden (1804-1865) als ook met die van de diplomaat, generaal en politicus Dirk van Hogendorp (1761-1822). De Engelse ondernemer en liberale staatsman Cobden droeg vanuit Manchester ideeën over vrijhandel en *laissez-faire* uit die een grote aantrekkingskracht hadden op het internationale liberalisme en ook op Van de Putte. Na zijn dood in 1865 leefde Cobdens gedachtegoed, bekend geworden als de Manchester School, voort door de oprichting van een genootschap met zijn naam die in de textielstad jaarlijks een reeks voordrachten organiseerde in zijn geest. Van de Putte was sinds 1871 lid van deze club en bezocht ook lezingen in Engeland.¹⁰³⁹ Volgens Cobden zorgde vrijhandel voor meer afhankelijkheid tussen nationale staten, die onderlinge meningsverschillen en strijd minder interessant maakte en uiteindelijk voor vrede zou zorgen. Het liberalisme had vanuit Cobdens optiek niet alleen economische invloed, maar ook psychologisch bracht het liberale gedachtegoed volgens hem iets teweeg. Zo was hij overtuigd van de goede uitwerking van een goed stelsel van opvoeding

¹⁰³⁴ HTK 1864-1865, 20 december 1865, 491.

¹⁰³⁵ HTK 1862-1863, 3 juni 1863, 906(4).

¹⁰³⁶ De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 289.

¹⁰³⁷ HEK 1897-1898, 8 juni 1898, 287.

¹⁰³⁸ HEK 1862-1863, 30 juni 1863, 276(4).

¹⁰³⁹ F.A. van den Heuvel, *De Cobden-club* (Amsterdam 1884) 52.

en onderwijs op de bevolking. Economische dwang en brute overheersing zouden zich onherroepelijk tegen een koloniale staat zouden keren: 'Let us hope that the national conscience which has before averted from England, by timely atonement and reparation, the punishment due for imperial crimes, will be roused ere it be too late from its lethargy, and put an end to the deeds of violence and injustice which have marked every step of our progress in India.'¹⁰⁴⁰

Isaïc had vergelijkbare morele denkbeelden als Cobden en zijn politieke geestverwant John Bright (1811-1889), zoals over productieve (on)deugd. De elite was in hun ogen corrupt en stond daardoor economische vooruitgang in de weg. En niet alleen in de hoogste regionen bevonden zich veel parasieten. Ook de onderklasse kende in hun ogen de nodige profiteurs die van de Armenwet of de misdaad, bedelarij en prostitutie leefden. Beiden onderscheidden duidelijk onproductieve paupers en aristocraten van eerzame werklieden.¹⁰⁴¹ Van de Putte had ook afschuw van de 'aristocraatjes' en wilde de Javaanse boer en de gewone man helpen, waarvan in hoofdstuk 4 enkele voorbeelden gegeven zijn, maar was wel minder radicaal dan Bright en Cobden. Zijn kritiek op de aristocraten was voortgekomen uit zijn verleden en meer persoonlijk. Uiteindelijk bleek hij graag bij deze toplaag te willen horen en waren zijn gedachten over productieve deugd maar tot op beperkte hoogte principieel.

Van Hogendorps ideeën stamden uit de overgangperiode van het VOC-tijdperk naar de vestiging van de koloniale staat. Hij was na een militaire carrière onder meer gezaghebber van Java's Oosthoek geweest. In zijn in 1799 verschenen *Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië* werden vrijwel identieke gedachten als die van Van de Putte verwoord. Van Hogendorp bepleitte, naast scholing voor de boeren, de afschaffing van de herendiensten en de dwangcultures uit de VOC-tijd en hij stelde voor de grond aan de boer in eigendom of erfpacht te geven. Dat zou in de eerste plaats tot een toename van de welvaart leiden, want ook de Javaan was in zijn ogen een economisch handelend mens die zijn eigenbelang altijd in het oog hield. Beiden wilden ook de slavernij in Indië afschaffen. Van Hogendorp was ervan overtuigd, net als Van de Putte, dat de inheemse bevolking zich door dit verlichte beleid niet tegen de Nederlanders zou keren, maar juist aan het gouvernement, dat net de VOC opgevolgd was, gebonden zou worden. Volgens de historicus W. van den Doel hebben veel vooruitstrevende koloniale denkers in de loop van de tijd Van Hogendorps woorden herhaald.¹⁰⁴² Van de Putte heeft dat ook gedaan, maar dan in stilte. Fasseur is van de verbondenheid met Hogendorps ideeën overigens vrij overtuigd: 'Nederlandse liberalen als Fransen van de Putte zouden zich maar al te graag op hem als een soort gelijkgestemde aartsvader beroepen.'¹⁰⁴³ Van de Puttes ontmanteling van het cultuurstelsel had naast de directe economische belangen het ultieme doel Indië te behouden voor Nederland. Net als Van Hogendorp dat voor ogen had na het verdwijnen van de VOC met haar dwangcultuur. Van de Puttes hervormingen hadden de intentie de door Benda beschreven dynamiek van versterking van rust en orde, veroorzaakt door de verheffing van de Javaan, te neutraliseren.

Zijn ideeën waren gebaseerd op zijn ervaringen op Oost-Java en een rondreis over het eiland kort voor zijn definitieve vertrek naar Nederland. In zijn kantoor in Pandji achter zijn bureau gezeten, schreef hij in 1855 al dat hij de landrente wilde vervangen door een grondbelasting en particulier landbezit. Het laatste moest kadastraal opgemeten en gewaarborgd worden door eigendomsbewijzen.¹⁰⁴⁴ Jaren later, als Eerste Kamerlid, reflecteerde hij, zoals hij dat al vaker had gedaan, op zijn tijd in Indië. 'Gedurende de donkere bladen van de geschiedenis van het cultuurstelsel was ik fabrikant en planter op Java. Ik heb daar nog bijgewoond dat de

¹⁰⁴⁰ R.Cobden, *Political writings of Richard Cobden Volume 2. With a preface by Lord Welby, introduction by Sir Louis Mallet c.b. and William Cullen Bryant* (London 1903) 458; P.N. Muller, 'Richard Cobden', *De Gids* 29 (1865) 116.

¹⁰⁴¹ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 212-221.

¹⁰⁴² Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 12; R. Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht. Slavernij in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2015) 168.

¹⁰⁴³ Fasseur, *Indischgasten*, 40.

¹⁰⁴⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte, 28 november 1855.

cultuurdienstplichtige inlanders aan boomen vastgebonden en afgeranseld werden omdat de koffietuinen niet schoon genoeg waren'. Maar vervolgde hij dat:

'geroepen aan de regeeringstafel, ik er eene eer in stelde aan de verplichte arbeid en gedwongen levering aan de suikerfabrieken een einde te maken en de rechten van de inlanders op den grond, tegen willekeurige beschikking van wie dan ook te waarborgen; ik verdedigde dit tegenover de oppositie die stoutweg beweerde dat vrije arbeid in de tropen onmogelijk was en dat de voorsteller was een idealist en utopist'.¹⁰⁴⁵

Kritiek op de cultuurwet

De auteurs van de concept cultuurwet kwamen meteen ter zake. De boer werd in de eerste twee artikelen direct bij wet het eigendom van de grond toegekend. Van de Putte was zich terdege bewust dat dit veel kritiek zou opleveren. Enkele daaropvolgende artikelen moesten criticasters dan ook zoveel mogelijk de wind uit de zeilen nemen. Zo schreef artikel 8 voor dat pas na vijf jaar een definitief eigendomsbewijs verkregen kon worden en de boer moest voor een commissie eerst een jarenlang 'ongestoord' bezit aantonen. Veel ambtenaren waren namelijk bang dat de nieuwe grondeigenaren zich zouden laten verleiden tot verkoop van hun perceel aan Chinezen en Europeanen. Ook hier was over nagedacht, want om dit gevaar te bezweren was artikel 12 toegevoegd, waarin de Europeanen en Chinezen bij naam genoemd werden. Deze bevolkingsgroepen werd grondbezit, toebehorend aan Javanen, bij wet onttrokken. Pas na vijf jaar kon dit herzien worden. En artikel 14 stelde de limiet van 10 jaar van grondverhuur van 'inlanders aan niet-inlanders'.¹⁰⁴⁶

De argumenten van voor- en tegenstanders van het cultuurstelsel werden vooral gezocht in het gewoonterecht, de *adat*. Beide partijen baseerden hun visie op het eigendomsrecht op historische gronden. Het was de discussie over de zogenaamde conversie. Volgens de aanhangers van het cultuurstelsel bestond op Java enkel communaal grondbezit en het invoeren van individueel grondbezit zou een te grote inbreuk zijn in de bestaande *desahuishouding*. De gematigd conservatieve *Java-bode* erkende wel dat er lokaal individueel landbezit bestond, zoals in Bezoeki, waar de ondernemingen van Van de Putte zich bevonden, maar dit mocht niet als maatgevend voor heel Java gezien worden.¹⁰⁴⁷

De voorstanders van individueel grondbezit en vrije arbeid verweten hun tegenstanders misbruik van het idee dat communaal bezit volgens de *adat* gebruikelijk was. In het onderzoek naar het landelijk stelsel, in opdracht van Isaïc als minister, werden argumenten aangevoerd om het individueel bezit te rechtvaardigen.¹⁰⁴⁸ Ook Van Limburg Brouwer benadrukte dat de historische wortels van het individuele landbezit in hetzelfde gewoonterecht te vinden waren. Hij verwees naar het onderzoek van Raffles dat als uitkomst had gehad dat in grote delen van Java een door de *adat* erkend en veelal erfelijk bezitsrecht van de landbouwer op de grond bestond. Van Limburg Brouwer was het Sanskriet machtig, waardoor hij de Hindoestaanse wetten van Manoe kon lezen. Hierin kon de traditie van individueel grondbezit volgens hem teruggevonden worden. Van den Bosch had dus onterecht het gemeenschappelijk grondbezit omwille van de communale landrente als uitgangspunt

¹⁰⁴⁵ HEK 1890-1891, 23 februari 1891, 220.

¹⁰⁴⁶ *Ontwerp van Wet tot vaststelling der grondslagen waarop ondernemingen van Landbouw en Nijverheid in Nederlandsch Indië kunnen worden gevestigd*, Titel I Van den grond, Afdeling I, Van den grondeigendom, art.1-art.14.

¹⁰⁴⁷ *Java-bode*, 27 mei 1865; G. Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladen 1744-1905* (Amsterdam/Leiden 2001) 467.

¹⁰⁴⁸ Deventer J.S.Z., S. van, *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java op last van zijne excellentie den minister van koloniën I.D. Fransen van de Putte, deel III, De werking van het stelsel na 1836* (Zaltbommel 1866) 132-165.

genomen.¹⁰⁴⁹ In deze discussie had eigenlijk niemand de waarheid in pacht. Het gewoonterecht werd naar eigen inzicht en belang geïnterpreteerd.

Van de Puttes ontwerpwet kwam meteen onder vuur te liggen. In de Kamer spraken de tegenstanders over de tegenspraak in het wetsontwerp. De eerste artikelen in het ontwerp maakten de *desaman* grondbezitter. Maar de artikelen 12 en 14, waarvan voor Van de Putte vooral artikel 12 van het grootste belang was¹⁰⁵⁰, boden het gouvernement ook weer de mogelijkheid om de boer te onteigenen. Daarnaast werd in deze twee artikelen uitgesloten dat Europeanen en aan hen gelijkgestelden eigenaar konden worden van de gronden van de boer. Isaïc had de voorwaarde, om na vijf jaar het grondbezit aan herziening te onderwerpen, ingebouwd om de boer te beschermen tegen de overheersing door de Europese ondernemer. De sterkere Europese en Chinese industrieel was, zeker voor een prille Javaanse grondbezitter, een veel te overheersende partij. De drie spelers waren de boer, de ondernemer en de gouvernementsambtenaar. De laatste moest de zaken reguleren en de landbouwer beschermen tegen de 'sterkere' fabrikant. De Thorbeckianen interpreteerden de artikelen 12 en 14 daarentegen echter juist volledig andersom. Zij beschuldigden het ontwerp van een onheuse behandeling van de *desaman*, omdat deze artikelen uitgingen van de onmondigheid van de Javaan.

De liberale *Arnhemsche Courant* was zeer te spreken over afdeling IV van het ontwerp. De artikelen over de domaniale of *djati* bossen waren 'onberispelijk'. Minder bekend maar daarom beslist niet minder drukkend waren de '*blandong*diensten', die van de Javaanse boeren tot 1866 gevorderd werden. Voor enige centen moesten de boeren, vaak kilometers van hun *desa*, bomen in de *djatibossen* gaan vellen en ruw bewerken. Ook moesten ze hun buffels bij de diensten inzetten, wat vaak tot vermindering van de beesten leidde. Het wegslepen van de zware bomen was niet zonder risico en de daardoor eventueel ontstane onbruikbaarheid van de dieren kwam ook nog eens voor rekening van de boeren. Uiteraard kwamen de diensten de welvaart van de *desa* niet ten goede.¹⁰⁵¹ Het laatste artikel van de afdeling met nummer 39 rekende definitief af met deze *blandong*diensten. Het ontwerp ontsloeg de bevolking van de drukkende plichten en stelde het gouvernement verantwoordelijk voor de ontginning van de bossen.

Het behoudende *Dagblad voor Zuid Holland en 's Gravenhage* formuleerde de gangbare conservatieve kritiek. Bijvoorbeeld dat de kersverse inheemse grondeigenaar zich zijn stukje grond snel weer zou laten afpakken. De cultuurwet was volgens deze criticaster onder andere ook onuitvoerbaar omdat het kadaster onvoldoende op zijn taak berekend zou zijn en er geen burgerlijke stand op Java bestond. De lezer van dit dagblad kon op de eerste bladzijde van een hele reeks uitgaven in november 1865 zien wat de visie op het ontwerp van Van de Putte was. Onderaan de pagina werd uitgebreid de anti-cultuurwet literatuur besproken en aanbevolen.¹⁰⁵²

De gematigd conservatieve Indische pers, zoals de *Java-bode*, bediende zich in de polemiek met de liberalen allereerst van het argument dat de politici in Nederland niet goed wisten hoe de toestand in de kolonie was. Eerst moest een nieuw economisch systeem opgebouwd worden voordat het oude gesloopt werd. Anders zou in Indië lange tijd onder een blote hemel geslapen moeten worden. In dezelfde *Java-bode* stond in een ingezonden stuk de liberale naïviteit beschreven. Volgens de anonieme auteur was de *desaman* een onbetrouwbare werknemer als deze moest functioneren binnen het systeem van vrije arbeid. Chinezen zouden bijvoorbeeld veel beter dienst doen, want deze keken verder dan een pisangblad vol rijst.

De *Java-bode* had enigszins vergelijkbare kritiek als de *Arnhemsche Courant*, die vond dat het ontwerp te veel onbeslist liet. Daarnaast twijfelde de krant of het systeem van vrije arbeid geen schade aan de handel, scheepvaart en nijverheid zou aanbrengen. Ook vroeg de redactie zich af of

¹⁰⁴⁹ HTK 1865-1866, 3 mei 1866, 565; P.A.S. van Limburg Brouwer, 'Java's hervormers', *De Gids* 30 (1866) 442, 456-457.

¹⁰⁵⁰ UBL Collectie Veth, inv.nr. BPL 1756, I.D. Fransen van de Putte aan P.J. Veth, 17 december 1868.

¹⁰⁵¹ *Arnhemsche Courant*, 8 december 1865; *Ontwerp van Wet tot vaststelling der grondslagen waarop ondernemingen van Landbouw en Nijverheid in Nederlandsch Indië kunnen worden gevestigd*, Titel I Van den grond, Afdeling IV, Van de domaniale bosschen, art.35-art.39.

¹⁰⁵² *Dagblad voor Zuid Holland en 's Gravenhage*, 31 oktober, 2, 4, 8, 9, 11 en 18 november 1865.

Van de Putte in staat zou zijn de gordiaanse knoop van het individueel en communaal bezit door te hakken. Uiteraard had ze daar geen hoge verwachtingen van, net als van het nieuwe ministerie Fransen van de Putte dat met mannen zonder al te veel antecedenten niet ver zou komen.¹⁰⁵³

Was de *Java-bode*, zoals de meeste Indische kranten, nogal wisselend van politieke kleur, *De Locomotief* was in dit opzicht heel stabiel. De veranderingen in politieke koers hadden meestal te maken met de grote doorstroom van redacteurs die voor een steeds ander politiek gezicht van de krant zorgde. De *Java-bode* was in de jaren zestig wel wat richting het liberalisme opgeschoven maar bleef toch gematigd behoudend, maar de Indische pers was in het algemeen liberaal.¹⁰⁵⁴ *De Locomotief* behield met de verlichte liberaal C.F. van Kesteren jarenlang (1863-1877) dezelfde hoofdredacteur die consequent het dwangstelsel uit 'menslievendheid' ontoelaatbaar achtte en achter het systeem van vrije arbeid stond. De krant van Van Kesteren vond het beleid voor Indië van de jaren voor 1866 van 'halfheid' getuigen. Er moest nu eindelijk eens gekozen worden voor één van de stelsels en dan uiteraard voor alles wat tegen het cultuurstelsel in ging.¹⁰⁵⁵

Het liberale *Bataviaasch Handelsblad* stond vanaf 1864 onder leiding van H.A. des Amorie van der Hoeven en steunde Van de Putte volledig. Zo werden in 1865 de goede werken van de minister van Koloniën opgesomd. Alvorens de lijst van zijn lovenswaardige daden af te drukken, werd de loftrompet gestoken over zijn ontwerp cultuurnet. En welke minister had zich tot dan zo onderscheiden, vroeg het *Handelsblad*. De bezwarende indigo-, kaneel- en pepercultures waren al afgeschaft of stonden op het punt dat te worden. De theecultuur was aan de particuliere nijverheid overgegeven, de vispacht was ingetrokken, de comptabiliteitswet aangenomen, het notariaat was uitgebreid, de ambtenarij werd hervormd en een wetsvoorstel tot herziening van het Indische tarief was ingediend. Het leek wel een aanmoediging van de krant aan Van de Putte om nog veel verder te hervormen en ook nog de koffie- en suikercultures af te schaffen. De dwang bij deze producten bleef binnen de cultuurnet nog ongemoeid. 'Wanneer zal zich de minister daartoe sterk genoeg gevoelen, en den moed hebben zich te toonen als den man waarvoor hij gehouden is – of te verklaren dat Ned. Indië ten onrechte op hem gerekend heeft?'¹⁰⁵⁶ Hoe dan ook, de pers oordeelde maar besliste niet. Dat gebeurde in de Tweede Kamer waar vanaf 1 mei 1866 de behandeling van de wet op de agenda stond.

Het ontwerp in behandeling

Op 1 mei 1866 begonnen de debatten over het ontwerp van de cultuurnet. Het zou er ruim twee weken hard aan toe gaan. Het eerste grote twistpunt betrof de conversie, wat het inheemse individuele grondbezit tegenover het communale bezit betrof. Van Heukelom was ervan overtuigd dat individueel bezit al lang gangbaar was op Java. Eigendomsbewijzen waren in zwang voordat het cultuurstelsel werd ingevoerd. Maar deze waren na 1830 verdrongen door het gemeenschappelijk grondbezit dat in het belang van het stelsel van Van den Bosch gecreëerd en in stand gehouden werd, vertolkte hij het standpunt van de Puttianen. Zij waren er zeker van dat het stelsel van de gedwongen cultures er belang bij had gehad dat de betaling van de landrente, het uitkomen voor de herendiensten voor de hele *desa* tegelijk opgelegd werden. De dorpschoufden moesten dit voor het dorp aansturen en hadden daardoor veel macht. Dorpelingen werd verboden te vertrekken omdat de schoufden dan minder tot arbeid verplichte boeren ter beschikking hadden om de diensten te verrichten.¹⁰⁵⁷

Rochussen was één van de prominente vertegenwoordigers van de conservatieven en zag juist communaal bezit als de regel en individueel bezit als te westers. Volgens de oud-minister van

¹⁰⁵³ *Java-bode*, 30 september, 29 november, 9, 13 en 20 december 1865, 28 maart 1866;

¹⁰⁵⁴ Termorshuizen, *Journalisten en heethoufden*, 95.

¹⁰⁵⁵ *De Locomotief*, 25 mei 1866; Termorshuizen, *Journalisten en heethoufden*, 363-365, 462-467

¹⁰⁵⁶ *Bataviaasch Handelsblad*, 14 juni 1865; Termorshuizen, *Journalisten en heethoufden*, 506-514.

¹⁰⁵⁷ *HTK* 1865-1866, 17 mei 1866, 700(6) (Van Heukelom).

Koloniën en oud gouverneur-generaal was het zaak de *adat*, die volgens hem communaal bezit voorstond, te handhaven tegenover Van de Putte die geen te eerbiedigen gewoontewet zag, maar despotisme uit naam van de traditie. Volgens Isaïc was het inmiddels meer een stopwoord geworden dat te pas en te onpas gebruikt werd om zich uit verlegenheid te redden. Rochussen vond daarentegen het toestaan van individueel grondbezit om zo vrije arbeid te bereiken onbereikbare 'philantropie'. De meningen lagen op dit vlak ver uit elkaar.¹⁰⁵⁸

Van de Putte bracht in deze discussie naar voren dat het ontbreken van individueel grondbezit de Javaan slaafs, traag, oppervlakkig en onverschillig maakte en hem als vrij mens belemmerde in gedachte- en keuzevrijheid. Iedere Javaan was in het vigerende systeem volgens Van de Putte slechts een deel van het geheel en geen individueel persoon.¹⁰⁵⁹ Hier kwam wel één van de zwakke punten in zijn argumentatie naar voren. Deze filosofische beschouwing over het ontbreken van Javaans individualisme was gefundeerd op de ideeën van slechts één persoon, de zendeling Jansz die in de residentie Jepara zijn evangeliewerk verricht had. Rochussen verweet de minister vijf dagen later in het debat bovendien een grote mate van subjectiviteit, omdat hij de bevindingen van drie residenten voorlas die het met hem eens waren. De inzichten van de andere achttien residenten kwamen niet ter sprake.¹⁰⁶⁰

De gedachte van het evangelie zetten de Puttianen overigens nog verder in als argument voor het invoeren van de cultuurwet. Kappeyne haalde Mijers verlangen om het evangelie te verkondigen in Indië naar voren en verbond het christendom met individueel grondbezit daar christelijke landen dat allemaal bezaten. De conservatieve Mijer was echter niet voor één gat te vangen. Volgens hem ging de prediking aan een maatschappij met individueel bezit vooraf en had de moeizame evangelisatie in Indië meer te maken met de concurrentie van met name de islam.¹⁰⁶¹

De conservatieve oppositie ging tijdens de debatten vol in de aanval. Volgens R.J. graaf Schimmelpenninck van Nijenhuis (1821-1893) zou de vestiging van meer Europeanen in het binnenland van Java veel geld gaan kosten door het kadastrale opmeten van de woeste gronden en de bescherming die dan aan meer personen geboden moest worden. De cultuurwet stond namelijk toe dat Europese ondernemers stukken woeste grond konden huren. De afdeling III van het ontwerp omvatte 25 artikelen waarin vastgelegd was onder welke voorwaarden de westerse ondernemer de gronden in erfpacht kon nemen. Zo zou de pacht voor 99 jaar verleend worden en werd de maximale grootte van de percelen aangegeven. Ook zou 'knevelarij' van de op de gronden levende bevolking gestraft worden.¹⁰⁶² Hoe dan ook, de Javaanse boer kreeg een directer contact met de Europese fabrikant, wat de oppositie gevaarlijk leek.¹⁰⁶³

N.P.J. Kien (1800-1879) was ervan overtuigd dat de boer door individueel grondbezit lui zou worden, want de vruchtbare gronden zouden hem niet tot hard werk bewegen. Voorlopig moest de boer volgens Kien onder westerse hoede blijven. J.Ph.J.A. graaf van Zuylen van Nijeveld (1819-1894) vond de ontwerp cultuurwet revolutionair. Indië had in zijn ogen geen behoefte aan vrijzinnigheid maar aan gezag. De Utrechtse antirevolutionaire jurist H.A.M. Asch van Wijck (1815-1868) zag de wet als een truc van de Puttianen om via de Javaanse boer de grond in handen van de Europese ondernemer te brengen.

Jhr.W.M. de Brauw was ervan overtuigd dat de Javaanse bevolking nog niet aan het individuele grondbezit toe was.¹⁰⁶⁴ Kappeyne reageerde daar meteen scherp en vol humor op. 'De

¹⁰⁵⁸ HTK 1865-1866, 9 mei 1866, 644 (van de Putte), 12 mei 1866, 664 (Rochussen).

¹⁰⁵⁹ HTK 1865-1866, 7 mei 1866, 600 (Fransen van de Putte), 8 mei 1866, 613 (Rochussen).

¹⁰⁶⁰ HTK 1865-1866, 7 mei 1866, 600 (Fransen van de Putte), 12 mei 1866, 664 (Rochussen).

¹⁰⁶¹ HTK 1865-1866, 9 mei 1866, 643-644 (Mijer)

¹⁰⁶² *Ontwerp van Wet tot vaststelling der gronden, waarop ondernemingen van Landbouw en Nijverheid in Nederlandsch Indië kunnen worden gevestigd*, Titel I, Van den grond, Afdeeling II, Van beschikking door den Staat over gronden der inlanders, art.15 –art.34.

¹⁰⁶³ HTK 1865-1866, 9 mei 1866, 635 (Schimmelpenninck).

¹⁰⁶⁴ HTK 1865-1866, 9 mei 1866, 639 (Kien), 9 mei 1866, 642 (Van Zuylen van Nijeveld). Het is overigens niet helemaal duidelijk of het bovengenoemde Van Zuylen van Nijeveld was of zijn neef J.P.P. baron van Zuylen van

Javaan is niet rijp, voor hetgeen wij hem willen geven, zeide de Heer De Brauw. Ik heb een grijsaard gekend, ruim 90 jaren, wiens 72-jarige zoon het ongeluk had te struikelen over een dorpel. Dat komt, zeide de vader, jongelieden zijn altijd zoo wild'. Kappeyne wilde laten zien dat De Brauw ook zo'n vader voor de Javanen was. Een vader wiens zoon in zijn ogen altijd een kind zou blijven.¹⁰⁶⁵

Voor al de conservatieve Wintgens had Isaäc geërgerd, want nog jaren later kwam hij terug op diens reactie in het debat. De conservatief had de positie van de boeren vergeleken met die van de indianen in Amerika die hun land verloren hadden aan de Europese kolonisten. Naast dit zogenoemde 'roodhuidenargument' had Wintgens, volgens een cynische Van de Putte, met 'sonore stem', ook nog gezegd: 'Neem den hoed af voor die batige sloten, gij ziet ze nimmer weer.'¹⁰⁶⁶ Waarschijnlijk heeft hij deze laatste woorden als een frontale aanval op zijn ontwerpwet gezien.

Ook de Thorbeckianen mengden zich in de discussie en namen een positie tussen de twee partijen in. Zo wilde G.A. Fokker (1811-1878) graag benadrukken dat Van de Putte het cultuurstelsel in de voorgaande jaren al behoorlijk uitgekleeft had. Hij wilde de Kamer duidelijk maken dat de ontwerpwet zelfs helemaal niet zo anti cultuurstelsel was als het leek, want alleen de suiker- en koffiecultuur kende nog gedwongen arbeid in 1866 en dat zou ook zo blijven na de eventuele invoering van de wet. De bestaande suikercontracten zouden niet ontbonden worden en de koffiecultuur zou haar karakter van dwang, ook onder liberaal bestuur, voorlopig gewoon behouden.¹⁰⁶⁷

De Thorbeckianen keerden zich tegen de ontwerpwet, maar dan meer indirect dan de conservatieven. Ze dienden amendementen in, waarvan de eerste op dag veertien ter tafel kwam. Van Nierop vond de Javaanse boer in het ontwerp van Van de Putte te kwetsbaar. In zijn amendement verving hij zowat alle eerste dertien artikelen door twee nieuwe. Van Nierop wilde dat vijf jaar na de invoering van de cultuurnet een nieuwe wet in werking zou treden met betrekking tot het recht op de gronden, die de in zijn ogen kinderlijke Javaanse boer zou beschermen tegen het gevaar van verlies van de grond door kunstmiddelen van derden om het hem te ontfutselen. Direct daarop dienden de liberalen G.A. IJssel de Schepper (1810-1868) en A. van Delden (1828-1898) een amendement in dat zich tegen de ontwerp cultuurnet en het amendement van Van Nierop keerde. Zij wilden de gedwongen verdeling van het communale grondbezit voorkomen, want daardoor zou de band van de boer met het dorp en daarmee met de koloniale staat verdwijnen, met alle gevaren van dien.¹⁰⁶⁸ Inmiddels had ook de leider van de oudere generatie liberalen zijn woordje gedaan op 14 mei, de dag van de twee amendementen. Thorbecke was het met IJssel de Schepper eens wat betreft de gevolgen voor het *desaverband* van het onvoorbereide invoeren van individueel grondbezit. Maar bovenal vond Thorbecke dat individueel bezit op Java te veel uitging van het idee dat westers privaatrecht toepasbaar was in de Oost. Volgens Drentje probeerde Thorbecke met behulp van de discussie over het individuele grondbezit een organisch liberale koloniale politiek te formuleren. Aerts ziet in de discussie ook de verwantschap van Thorbecke met de historische rechtsschool, waardoor culturele tradities, lokale verhoudingen en van oudsher bestaande rechtsbeginselen niet over het hoofd gezien mogen worden. Thorbecke betwijfelde of er goed werkende instituties aanwezig waren om individueel grondbezit juridisch te handhaven. Zo was hij ervan overtuigd dat de boer zijn grond zonder goede wettelijke bescherming zou verliezen aan de inheemse hoofden, Europeanen en Chinezen. Aerts ziet Van de Putte als de modernist die de inheemse samenleving westers wilde modelleren en Thorbecke als de organische liberaal die alleen praktische veranderingen wilde doorvoeren. Met betrekking tot Indië was hij een conservatief

Nijeveld. Beiden zaten in deze periode in de Kamer en de handelingen vermelden niet om welke van de twee het gaat in dit geval. *HTK* 1865-1866, 12 mei 1866, 666(5) (Van Asch van Wijck), 8 mei 1866, 620 (De Brauw).

¹⁰⁶⁵ *HTK* 1865-1866, 9 mei 1866, 634 (Kappeyne).

¹⁰⁶⁶ *HTK* 1871-1872, 9 december 1871, 548-549.

¹⁰⁶⁷ *HTK* 1865-1866, 3 mei 1866, 567-576 (Fokker).

¹⁰⁶⁸ *HTK* 1865-1866, 12 mei 1866, 666(10), 14 mei 1866, 667-668 (Van Nierop), 14 mei 1866, 668 (IJssel de Schepper en Van Delden).

hervormer.¹⁰⁶⁹ Ondanks de vele weerstand die er was, eindigde die veertiende mei voor Isaïc nog zonder kleerscheuren, want beide amendementen werden verworpen.

Maar toen kwam twee dagen later een derde amendement van de Thorbeckiaan Poortman ter discussie en vonden hij en zijn ministers snel hun Waterloo. Nu moesten de eerste drie artikelen van de ontwerp-wet het ontgelden. Bij het amendement Poortman werd het woord 'eigendom' van de grond in 'recht op gebruik' vervangen. Poortman meende in navolging van Thorbecke dat eigendom te veel uitging van het westerse privaatrecht, een juridisch uitgangspunt waar de Javaan niets van zou begrijpen. Het ontwerp zou in hun ogen in zijn oorspronkelijke vorm daarom onherroepelijk voor de *desaman* op een teleurstelling uitdraaien.

Voor Isaïc was de maat nu vol. Hij weigerde voor het amendement te zwichten, want de voor hem zeer belangrijke punten 'eigendom en conversie' waren dan van de baan, wat hij niet accepteerde. Zo deed hij er in de jaren zeventig opnieuw alles aan om de beide zaken ingang te laten doen vinden en de agrarische hervormingen, die voor hem na de invoering van de Agrarische wet in 1870 nog onbevredigend waren, daarmee alsnog definitief te maken. De wet van De Waal stelde Isaïc toen teleur omdat het slechts een mix was van het liberale doel van verwezenlijking van vrije arbeid met het conservatieve streven de boeren alleen dan eigendomsrecht op de grond te geven, als ze vrijwillig bereid waren het 'veronderstelde' communale grondbezit om te zetten in particulier bezit. De conversie bleef zo ondergesneeuwd.¹⁰⁷⁰

Over het amendement van Poortman is in het verleden al behoorlijk gespeculeerd, er werd meer dan eens gedacht aan weerwraak van Thorbecke om de afloop van de crisis rond de invoering van het strafwetboek enkele maanden eerder te vergelden.¹⁰⁷¹ Recent nog zag de parlementair historicus Turpijn in de indiening en het aannemen van het amendement een complot gericht tegen Van de Putte. Turpijn vindt dat Thorbecke obstructie pleegde tegen de Puttianen door zijn oud-liberale medestanders via het achterkamertje op te roepen om voor het amendement Poortman te stemmen en zo Van de Putte tot aftreden te dwingen. Een actie die volledig inging tegen zijn eigen ideaal van het parlement dat dergelijke praktijken juist altijd veroordeeld had. Turpijn ziet hier een duidelijk voorbeeld van opportunisme en het politieke spel in de parlementaire wereld dat vaak zelfs niet meer om de inhoud ging, maar om het effect dat het teweeg bracht, zoals in mei 1866 de val van het ministerie Fransen van de Putte.¹⁰⁷²

Isaïc ervoer in eerste instantie geen weerwraak. 'Ik heb geen oogenblik getwijfeld, en doe dat nog niet, aan de uiterst welwillende bedoeling van Poortman', aldus Van de Putte in de aankondiging van zijn aftreden in de Kamer op 18 mei.¹⁰⁷³ Hij vond Thorbecke redelijk want deze had een paar dagen eerder de Kamer toegesproken en uitvoerig zijn bezwaren tegen het ontwerp toegelicht. Het doel van de wet vond hij voortreffelijk, alleen het middel niet. Volgens hem moesten eerst de vragen rond het privaatrecht, de economische omstandigheden en het gemeentebestaan opgehelderd worden, voordat tot toekenning van westers privateigendom overgegaan kon worden.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁶⁹ HTK 1865-1866, 14 mei 1866, 674(1) (Thorbecke); Drentje, *Thorbecke*, 467; Aerts, *Thorbecke wil het*, 652.

¹⁰⁷⁰ HTK 1865-1866, 16 mei 1866, 687, C. van Vollenhoven, 'De geschiedenis van het amendement-Poortman op het ontwerp-cultuurwet (mei 1866)', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde Volume 86 no.1* (1930) 614; De Jong, 'Gezag macht en prestige', 193; Henk Boels e.a., *Eer en fortuin*, 36.

¹⁰⁷¹ Groen van Prinsterer was ervan overtuigd dat Thorbecke weerwraak had gepleegd. Diepenhorst volgde hem in deze visie. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal*, 376. Buijs zag geen weerwraak maar veroordeelde Thorbecke wel als 'moordenaar der wet'. Vollenhove, *Thorbecke op de kaak*, 374-375. P.J. Blok was een stuk milder in de beoordeling van de rol van Thorbecke in deze gang van zaken. Hij zag zeker geen weerwraak gepleegd door Thorbecke. P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk, deel 4* (Leiden 1923) 447.

¹⁰⁷² Turpijn, *Mannen van gezag*, 121.

¹⁰⁷³ HTK 1865-1866, 16 mei 1866, 687 (Poortman), 17 mei 1866, 700(3) 'En nu het amendement van Poortman dat zeer zeker en zonder eenige twijfel met de beste bedoelingen is voorgesteld, met de bedoeling namelijk om de verschillende meningen tot eenheid te brengen.', aldus Van de Putte op 17 mei, 701 (Fransen van de Putte op 18 mei).

¹⁰⁷⁴ HTK 1865-1866, 14 mei 1866, 674(1) (Thorbecke).

Maar het is zeker mogelijk dat Turpijn gelijk heeft in zijn conclusie dat een gefrustreerde Thorbecke intrigeerde. Hij was in de regel vergevingsgezind maar er hadden zich daarnaast situaties voorgedaan waarbij bleek dat hij mensen zaken kon nadragen. Dat had de conservatieve katholieke Leopold Haffmans (1826-1896) een paar jaar daarvoor ervaren. Deze had als redacteur van het *Venloosch Weekblad* in 1863 de 'Limburgse brieven' openbaar gemaakt, waardoor Betz het veld had moeten ruimen uit Thorbeckes tweede ministerie. Thorbecke verliet daarna altijd demonstratief de Kamer als Haffmans het woord voerde als parlementariër.¹⁰⁷⁵ Ook Kappeyne zou met de wrok van Thorbecke te maken krijgen. Jaren na de ministerscrisis beklagde Isaïc zich over de grote tegenwerking van de conservatieven en Thorbecke bij de voorbereiding van de kandidatuur van Kappeyne voor de Tweede Kamer. Ook de intrige van Kappeyne was Thorbecke vijf jaar later blijkbaar nog niet vergeten.¹⁰⁷⁶ Maar het lijkt ook zeer waarschijnlijk dat hij de amendementen van Van Nierop, die hij ook gesteund had, en van Poortman, als een oprechte verbetering van het ontwerp zag. Want voor Thorbecke bestond de geschiedenis en de daarin bestaande maatschappelijke structuur uit een organisch geheel van elkaar opvolgende tijdperken. Veranderingen op politiek gebied moesten pas plaats vinden als de tijd er rijp voor was.¹⁰⁷⁷ En volgens hem was dat moment voor de ontwerp cultuurwet nog niet aangebroken. Deze was in zijn ogen gewoon te westers. De amendementen zouden voor alle partijen de kans op teleurstelling verkleinen en het organisch proces in stand houden.

Isaïc keek een week na de 18^e mei inmiddels wel al cynischer terug op de gang van zaken rond het amendement en sommige van zijn medestanders zagen 'de goede bedoelingen' van Thorbecke bepaald niet. Van Bosse zag het vertrek en de terugkeer van Thorbecke in de Kamer al als een groot theaterstuk. 'Gij zult gisteren ook vernomen hebben dat Thorbecke voor Groningen aangenomen heeft. Dat is dus het eerste bedrijf van de Comédie afgespeeld! Het tweede en derde zullen nu ook nog volgen.'¹⁰⁷⁸ Van de Puttes minister van Financiën had geen trek meer in overheersing door Thorbecke en al zeker niet in het 'oude gekibbel' met hem, nu dan over het in het verschiët liggende debat over de ontwerp cultuurwet. Jaren later kwam de advocaat Ch.J.F. Mirandolle (1827-1884), die op dat moment samen met Isaïc mede deel uitmaakte van de redactie van het *Tijdschrift van Nederlands-Indië* en een jaar daarvoor als Indisch specialist lid van de Kamer was geworden, indirect terug op de kwestie. Volgens Mirandolle had Thorbecke met zijn houding destijds niets meer of minder dan Van de Puttes politieke nek gebroken.¹⁰⁷⁹

Isaïc zelf had inmiddels ook zo zijn ideeën over de gang van zaken in die meidagen van 1866. Aan Sloet van de Beele schreef hij een week na de stemming over het amendement Poortman dat de belangen in Indië hadden moeten wijken voor 'privaat Westersche rancune'. Een jaar later had hij het idee dat Thorbecke nog wrok jegens hem koesterde. Hij overwoog om uit de politiek te stappen, want, zo schreef hij zijn broer: 'zoo mijne persoonlijkheid een "sta in de weg" werd en Thorbecke daarom misschien tegenwerkt'.¹⁰⁸⁰ In de 'Puttiaanse hoek' twijfelden ze dus al snel aan de goede bedoelingen van Thorbecke in het debat. Veel rond de ontwerp cultuurwet blijft echter onduidelijk. Pleegde Thorbecke nu echt wraak als reactie op zijn aftreden als gevolg van de ministerscrisis naar aanleiding van de invoering van het strafwetboek? Of speelden op dat moment de sentimenten nog te erg en werden zaken te negatief geïnterpreteerd? Als er wraak plaats gevonden heeft, dan was het volgens Van de Puttes stellige overtuiging niet tegen hem persoonlijk gericht maar tegen zijn 'entourage'. Daar kwam hij overigens, zoals reeds gezegd, pas jaren later achter door de correspondentie met De Beaufort, die hem schreef dat Thorbecke vooral moeite had gehad met Van

¹⁰⁷⁵ Sagittarius, *Parlementaire portretten. De aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1869) 53-54.

¹⁰⁷⁶ GAR Collectie H. Muller, inv.nr. 278, I.D. Fransen van de Putte aan H. Muller, 29 juni 1871.

¹⁰⁷⁷ Erik Swart, *Thorbecke. De scheppende kracht van de natie. Het liberalisme volgens J.R. Thorbecke. Een bloemlezing gekozen en ingeleid door Erik Swart* (Amsterdam 2007) 13.

¹⁰⁷⁸ AStGR P.P. van Bosse aan I.D. Fransen van de Putte, 12 maart 1866.

¹⁰⁷⁹ AStGR Ch.J.F. Mirandolle aan I.D. Fransen van de Putte, 23 november 1870.

¹⁰⁸⁰ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan L.A.J.W. Sloet van de Beele, 25 mei 1866; I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 22 september 1867.

de Puttes omgeving. Wel is hiervoor al geconstateerd dat hij leiding gaf aan het breken van de hegemonie van Thorbecke in de Kamer. De jongere generatie liberalen schaarde zich achter Isaïc die juist geen kenner van de grondwet was, een terrein waar Thorbecke iedereen de baas was. Ook straalde Van de Putte door zijn karakter de kracht uit om de gerenommeerde staatsman van repliek te dienen. Een houding van Isaïc die het voor Thorbecke, die zich waarschijnlijk weer aangevallen voelde, heel persoonlijk gemaakt kan hebben.

Daags na de stemming over het amendement Poortman trad het ministerie Fransen van de Putte af. Buijs kwam deze reactie meteen vreemd voor. Hij had meer weerwoord en strijd verwacht. Werd het niet ook voor Nederland tijd een commissie van zelfstandige rapporteurs in te stellen die de leiding zou nemen bij de beraadslagingen over een amendement, zoals dat al eerder ook voorgesteld was? Was dit niet gewenst, waarom dan niet het systeem zoals dat gold in België. Bij de zuiderburen werd een amendement nog een keer extra aan een definitieve stemming onderworpen. Dan konden allerlei andere inzichten verworven worden en de afloop voor een amendement wel eens heel anders uitpakken. Als het amendement Poortman aan zo'n definitieve stemming onderworpen was, dan was het volgens Buijs voor dit amendement en voor het ministerie Fransen van de Putte misschien wel heel anders afgelopen.¹⁰⁸¹

Van de Putte had de handdoek inderdaad vrij makkelijk in de ring geworpen na de stemming over het amendement. Hij had als minister al eens voorgesteld af te treden om uit politieke overwegingen ruimte te maken voor een katholiek. Het is goed mogelijk dat hij na de zware debatten de kans schoon zag om eruit te stappen. De portefeuille bracht een hoop werk en spanning met zich mee en financieel leverde het te weinig op. Het is ook niet onwaarschijnlijk dat Isaïc zich na alle conservatieve kritiek en oud-liberale amendementen afvroeg, waar hij het allemaal voor deed. Steeds weer werden drempels opgeworpen en de conservatieve oppositie verwelkomde het amendement Poortman direct. Het amendement leek vanaf deze conservatieve inbreng niet meer verteerbaar. Acceptatie stond dan gelijk aan reactionaire invloed op het ontwerp van de wet.¹⁰⁸²

Maar er speelde zeker ook meer, want Van de Putte gaf tijdens de debatten aan dat hij zichzelf voor de keuze zag gesteld tussen 'consciëntie en de beurs' en 'consciëntie en de portefeuille'. Om dit te begrijpen, is enige voorkennis vereist. De Puttianen hadden de keuze tussen consciëntie en de beurs letterlijk tot een gewetensvraag gemaakt voor de tegenstanders van de cultuurwet. Ze wilden de Kamerleden op morele gronden dwingen de batige sloten los te laten en te kiezen voor de cultuurwet. Oftewel, je liet je geweten, je consciëntie, spreken. Zo niet, dan stemde je voor het door dwang verkregen geld. Van de Putte en Kappeyne probeerden de cultuurwet via deze weg met waarheid en rechtvaardigheid te verbinden.

Vanuit conservatieve hoek werd fel gereageerd. Mijer voelde zich in het nauw gedreven. Hij vond dat een dergelijk dilemma in een wetgevende vergadering helemaal niet gesteld mocht worden. Het was niet parlementair om woorden te gebruiken die zo'n waardeoordeel inhielden. Opnieuw werd binnen korte tijd een Puttiaan niet parlementair spreken voor de voeten geworpen. Kappeyne reageerde meteen en stelde in zijn weerwoord dat 'niet parlementair' voor hem gelijkstond met politiek van de koude rede waar juist gevoel op zijn plaats was. Kappeyne wilde zo voorkomen dat hij als politicus in een systeem van alleen koele berekening moest acteren. Politiek hield voor hem ook menselijk handelen in.¹⁰⁸³ Hij sprak het geweten aan: 'Ook al blijft er niets meer over van het batig slot, wij moeten aan Indië betalen een heilige schuld, de schuld die elke soeverein schuldig is aan zijn volk. Ja, het is een roemrijke taak, die wij daar hebben te vervullen.'¹⁰⁸⁴ Woorden die associaties met het beroemde artikel van C.Th. van Deventer oproepen. *Een Eereschuld* zou in 1899 het startschot geven voor de ethische politiek. De advocaat Van Deventer riep de Nederlandse regering op om de schuld, opgebouwd door de batige sloten, terug te gaan betalen aan Indië, een erezaak volgens hem. Kappeyne was de ethicus Van Deventer overigens al opgevallen. Hij gebruikte

¹⁰⁸¹ J.T. Buijs, 'Zomer- en winterstormen', *De Gids* 30 (1866) 9; Turpijn, *Mannen van gezag*, 36-37.

¹⁰⁸² *HTK* 1865-1866, 17 mei 1866, 696; De Jong, *Van batig slot*, 56.

¹⁰⁸³ *HTK* 1865-1866, 8 mei 1866, 625 (Mijer), 9 mei 1866, 633 (Kappeyne).

¹⁰⁸⁴ *HTK* 1865-1866, 5 mei 1866, 596(6).

in het artikel, 33 jaar later geschreven, enkele woorden van Kappeyne, uitgesproken tijdens de debatten in mei 1866, om zijn stelling te onderbouwen dat de batige sloten in de jaren zestig al niet meer van levensbelang waren voor de Nederlandse schatkist en dus onterecht geïnd waren.¹⁰⁸⁵ Voor Van de Putte was het geduld op. Nederland had genoeg geld ontvangen, het werd tijd dat het moederland zijn verantwoordelijkheid nam voor de 13 miljoen zielen aan hem toevertrouwd. 'De Regeering, Mijnheer de President, de minister heeft zijn plicht gedaan, de Kamer doe dan de hare!' ¹⁰⁸⁶ Het was voor hem consciëntie boven de beurs, maar als het parlement het liet afweten, zo schreef hij zijn broer, dan kon hij dat niet voor zijn geweten verantwoorden en werd het voor hem de keuze tussen consciëntie en de portefeuille.

Op 18 mei voelde Van de Putte zich voor het blok gesteld en koos voor de consciëntie. En hij was blij dat anderen, zoals G.C.J van Reenen (1818-1893), wiens zoon later met de jongste dochter van Isaäk trouwde, hem in zijn beslissing bevestigden, want verlenging van de politieke discussie was volgens hen niets meer of minder dan 'sollen met een lijk'. Hij wenste blijkbaar geen halve maatregelen te nemen en wilde niets anders dan eigendomsrecht voor de Javaanse boer. Daardoor werd de macht van de hoofden, in zijn ogen de grote kwaal voor de inheemse boeren, gebroken. Een overtuiging die hij niet wilde en kon opofferen, zeker toen de conservatieven het amendement Poortman verwelkomden. Daarnaast wilde hij anderen niet hoeven bewijzen dat hij het politieke spel kon spelen, want dan zou hij zijn plicht verzaken en dat zou ten koste gaan van zijn overtuiging. Hij verklaarde voor de Kamer dat hij dan 'dien eere naam van "politiek te kunnen denken" liever' kon 'missen en laat ik dien liever over aan hen die dien naam begeeren.' Isaäk had zijn principes voorop gesteld en had naar eigen zeggen naar beste weten gehandeld. Het politieke spel kon hem gestolen blijven. Het speet hem voor Indië en dat leek oprecht.¹⁰⁸⁷ Hij hield zich aan zijn woord van een paar jaar daarvoor toen hij net in de Kamer was gekomen: 'Geen water en melk, geen apaisement'. Van de Putte schreef geen berouw te hebben van de genomen beslissing om zijn portefeuille neer te leggen en hij werd daarin gesteund door anderen. Het was aan de ene kant niet gemakkelijk voor hem geweest om 'zijn liefste kind zonder smart te begraven'.¹⁰⁸⁸ Maar hij gaf later toe dat hij op een gegeven moment wel wist dat de Kamer nog niet klaar was voor de cultuurwet: 'Ook wij hebben ons toen ziende dat wij de cultuurwet niet konden verkrijgen, met de agrarische wet – met minder dus – maar wat verkrijgbaar bleek - tevreden moeten stellen'.¹⁰⁸⁹ Er zal ook een last van zijn schouders gevallen zijn. Na de loodzware debatten zal hij er minder moeite mee gehad hebben het bijltje er bij neer te gooien.

Hij had de intrekking overigens goed voorbereid. De ministerraad had gezamenlijk besloten tot terugtrekken van de ontwerp-wet en voordat ze het wereldkundig maakte werd de koning in kennis gesteld, om te voorkomen dat deze het uit de krant of een bulletin moest vernemen. Van de Putte had, omdat dat volgens hem usance was, niet alleen machtiging tot terugtrekking aan de koning gevraagd en gekregen voordat het debat begon. Ook had hij aan het staatshoofd toestemming gevraagd om het wetsvoorstel te mogen intrekken bij het aannemen van een amendement dat strijdig was met het beginsel van de voordracht.¹⁰⁹⁰ Het is illustratief voor de toen nog duidelijke rol van de koning binnen het parlementaire proces.

Het ministerie Fransen van de Putte hield na ruim honderd dagen op te bestaan. De naamgeving was overigens onbetwistbaar geweest. Het voorzitterschap van de ministerraad rouleerde elke drie maanden en de bewindsman die het meest overheersend was geweest leverde de naam. Dat was in dit geval onmiskenbaar Van de Putte die als voorzitter en inspirator van de cultuurwet gedurende deze maanden overduidelijk de boventoon gevoerd had. Na de val van zijn

¹⁰⁸⁵ C.Th. van Deventer, 'Een Eereschuld', *De Gids* 63 (1899) 218.

¹⁰⁸⁶ *HTK* 1865-1866, 17 mei 1866, 700(3).

¹⁰⁸⁷ *AStGR* I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 20 en 27 mei 1866, *HTK* 1865-1866, 15 mei 1866, 680(5) 680(9) (Van de Putte).

¹⁰⁸⁸ *AStGR* I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 20 mei 1866; H. van Loghem aan I.D. Fransen van de Putte, 15 februari 1866.

¹⁰⁸⁹ *HEK* 1894, 8 juni 1894, 10.

¹⁰⁹⁰ *Ibidem*, 9.

ministerie kwam Isaïc meteen weer in de Kamer, op 19 september werd hij voor het kiesdistrict Rotterdam herkozen. Jonckbloet en Blom behielden ook hun zetel. Maar De Laat de Kanter en Van Swieten verdwenen per 1 oktober voorgoed van het Binnenhof. Van Limburg Brouwer verloor zijn plek in 1868 definitief en Van Heukelom en Kappeyne, de belangrijkste Puttianen, verlieten de Kamer in 1866 vrijwel meteen na de val van het ministerie. Ze zouden pas in de jaren zeventig weer terugkeren. De groep van Van de Putte was haar belangrijkste leden kwijt en was daarnaast zo uitgedund dat zonder meer gesteld kan worden dat de club der Puttianen in de Kamer al na een klein jaar weer ophield te bestaan. Niet verwonderlijk gezien Isaïcs rol binnen het gezelschap der liberalen, waarin niet de nadruk lag op politieke inhoud of leiderschap, maar waarin zijn 'brede rug' de jonge generatie bescherming had geboden tegen de kracht van Thorbecke. Protectie was vanaf juni 1866, met de beëdiging van het conservatieve ministerie Van Zuylen van Nijvelt (1 juni 1866–4 juni 1868) voor de jongeren minder noodzakelijk. In de oppositiebanken kwam de interne liberale verdeeldheid meer op de achtergrond zodat de groep overbodig werd.

Van de Putte bleek niet de leider die Thorbecke was voor zijn 'partij'. De Puttianen stonden min of meer op gelijk niveau. Kappeyne speelde tot op zekere hoogte, met name door zijn intellectuele overwicht, wel licht de boventoon en deze zou zich in de jaren zeventig dan ook ontwikkelen tot de voorman van de jonge liberalen. Eigenlijk viel de gelegenheidscoalitie van Puttianen, door zijn rol als 'beschermer' al na een klein jaar in 1866 uit elkaar. Met het neerleggen van de portefeuille van Koloniën door Isaïc kwamen er nieuwe verkiezingen en verdwenen de meest vooraanstaande Puttianen, zoals Kappeyne en Van Heukelom, uit de Tweede Kamer. Daarmee hield de groep op het Binnenhof als zodanig op te bestaan.

Er was ook nog een ander effect van de strijd tegen de overheersing van Thorbecke in de Nederlandse politiek. Van de Putte kon en durfde op dat moment weerwerk te bieden, waardoor de koloniale politiek, die door hem uitdrukkelijk vertegenwoordigd werd, nog explicieter op de voorgrond kwam te staan. Het was dus niet alleen de commissie Umbgrove of de mentaliteit, onder andere verwoord door de *Max Havelaar*, die Indië op het Binnenhof de veelvuldige prominente rol in het debat gaf. Het was zeker ook de leidende rol van de voorman van de Puttianen die als koloniaal specialist Nederlands Indië op de politieke kaart zette. Van de Putte voerde de strijd tegen Thorbecke aan. Wilde hij het gevecht winnen, dan kon dat het beste gebeuren op bekend terrein van de 'oppositieleider van Thorbecke' en dat was nu eenmaal Indië. De jonge liberalen richtten hun aandacht op het Indisch strafwetboek en de cultuurwet. Hier speelde Isaïc een thuiswedstrijd als aanvoerder van het team.

Isaïc was slechts tot op beperkte hoogte ideologisch geïnspireerd en hij stelde zich praktisch op zoals reeds in hoofdstuk 6 bleek bij de werving van ambtenaren en het afschaffen van de rottingstraf. Dit pragmatisme bezat hij al als ondernemer op Java. Zo waren de motieven om het cultuurstelsel af te schaffen voor hem niet enkel politiek en economisch gemotiveerd. Het was een strategie voor de lange termijn en zou bovenal het behoud van Indië garanderen. Dit vormt een verklaring voor het verdwijnen van het dwangstelsel op zijn hoogtepunt.

Zijn praktisch gemotiveerde hervormingen, onder andere vervat in de ontwerp cultuurwet, deden er vooral op dat moment toe en werkten daarom niet door in het nationale geheugen. Zijn politieke rol was echter groot. Hij doorbrak de hegemonie van Thorbecke en maakte daarmee de weg vrij voor de sociaal liberale politiek van Kappeyne en de jongere generatie onder leiding van S. van Houten. Isaïc was zelf geen sociaal liberaal maar vervulde graag de functie van leider van de jonge generatie in de machtsstrijd met Thorbecke. Dat paste bij zijn karakter en hij voelde zich in die rol als een vis in het water. Hij gaf door zijn onconventioneel gedrag vanaf zijn intrede in de Kamer een wending aan de omgangsvormen op het Binnenhof. Hij nam als gewezen zeeman en ondernemer uit Indië, die geen leven met glacé handschoenen had geleid, geen blad voor de mond en viel gevestigde politici aan waar dat volgens de ongeschreven regel niet hoorde. Het optreden van Isaïc confronteerde de deftige notabelensociëteit aan het Binnenhof met tot dan toe niet gangbare omgangsvormen die de jongere generatie liberalen erg welkom waren. Het sociaal liberalisme kreeg vanaf 1865 ruimte zich te ontplooiën en misschien kunnen de confrontaties tussen de Thorbeckianen

en de Puttianen gezien worden als het begin van een vrijere debatcultuur die brak met de parlementaire discussie zoals Thorbecke die voor ogen had. Van de Puttes optreden was de hefboom waardoor vernieuwing – op een andere manier – mogelijk werd.